

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

КОЦУР ВІТАЛІЙ ВІКТОРОВИЧ

УДК 94: [323.15 (477) “199/201”

**НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 90-Х РР. XX СТ. – ПОЧ. XXI СТ.**

07.00.01 – Історія України

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Державному вищому навчальному закладі «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор політичних наук, доцент
Вакулич Володимир Михайлович,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», завідувач кафедри політології.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, професор
Євтух Володимир Борисович,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова МОН України,
декан факультету соціально-економічної освіти;

доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Якубова Лариса Дмитрівна,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України 20-30-х рр.
XX ст.;

доктор історичних наук, професор
Пекарчук Володимир Михайлович,
Академія державної пенітенціарної служби,
професор кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права.

Захист відбудеться 11 вересня 2020 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

Автореферат розісланий «11» серпня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

О.І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Однією з основних тенденцій сучасного розвитку України є її активна інтеграція до європейського цивілізаційного простору. Глибинні зміни, які почалися в нашій державі від моменту здобуття нею незалежності, позначили перехід від тоталітарного режиму до демократії і здійснюють вплив на всі без винятку сфери суспільного життя. Позначилися вони й на становищі національних меншин.

Цілком закономірно, що ці суспільно-політичні перетворення перебувають у фокусі українських дослідників. Одні автори слушно зазначають їхній амбівалентний характер, інші – появу так званих точок світоглядної біфуркації, коли українська нація не відмовилася від державного суверенітету та зробила вибір на користь захисту громадянської гідності.

З огляду на сучасне геополітичне становище України та інформаційно-комунікаційні виклики з боку Росії, яка веде окупаційно-гібридну війну проти нашої держави, особлива увага вчених прикута до вивчення взаємодії різних елементів багатонаціонального українського соціуму. Важливу роль у суспільно-політичних процесах відіграють національні меншини, які РФ намагається використати як інструмент впливу на інформаційний та економічний простори.

Загострення сучасного російсько-українського цивілізаційного протистояння, яке розпочалося відразу після розпаду СРСР і вступило у фазу збройного конфлікту у 2014 р., потребує відповідної реакції міжнародної спільноти та оновлення української законодавчої бази у сфері міжнаціональних відносин з урахуванням наявних викликів. Захист прав і свобод усіх етнічних груп є невід’ємним складником національної безпеки і соціальної стабільності.

У запропонованому дослідженні національні меншини розглядаються на тлі суспільно-політичних трансформацій на зламі століть в умовах найподрозливіших геополітичних викликів, а саме: російської агресії, гібридної війни, насаджування в інформаційному просторі ідей «руського мира». У ньому спростовується витвір російської пропагандистської машини про «самовизначення» населення Криму й Донбасу з «правом на відокремлення», відстежується правовий нігілізм зовнішньополітичного курсу Кремля, який трансформувався у практику загарбання територій суверенних держав.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснювалося відповідно до тематичного плану науково-дослідницьких робіт кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» з виконання теми: «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні ХХ – початку ХХІ» (номер державної реєстрації 0112U005220).

Мета дослідження полягає у з’ясуванні місця і ролі національних меншин України в суспільно-політичних трансформаціях 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. та їхнього впливу на процес національного державотворення; виявленні соціоісторичних чинників формування нових параметрів міжнаціональних відносин в умовах глобалізаційних змін, гібридних війн, деконструкції сучасної світової системи безпекових цінностей; створенні

рекомендацій для вдосконалення сучасної моделі міжнаціональних відносин з урахуванням набутого позитивного досвіду, допущених стратегічних і тактичних прорахунків, нереалізованих проєктів на тлі цивілізаційного російсько-українського протистояння.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати джерельну базу й історіографічні напрацювання з проблематики національних меншин України 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст.;
- визначити теоретико-методологічні засади наукового пошуку, окреслити провідні принципи й дослідницький інструментарій для комплексного вивчення життєдіяльності національних меншин України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст.;
- розкрити найважливіші етапи трансформації державного регулювання етнонаціональних відносин, інституціоналізації і структуризації етнонаціональної сфери 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст.;
- у контексті суспільно-політичних, міжнародних викликів 1990-х – 2000-х рр. з'ясувати найважливіші чинники, що впливали на формування регіональної ідентичності на Сході України, певною мірою дистанційованої від решти України, що використовується Росією для розпалювання міжетнічної ворожнечі;
- на прикладі виборчих перегонів, піар-презентацій відомих політиків та інформаційних акцій розкрити механізми маніпулювання як корпоративно-груповою, так і масовою свідомістю національних меншин задля монополізації інформаційного впливу й конвертації його в міжнаціональні гібридні війни;
- на тлі російсько-українського протистояння 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. виокремити «лінії розлому» у стосунках національних меншин і титульної нації, які штучно вибудовувалися агентами впливу країни-агресора за допомогою інформаційних війн для руйнування державних інститутів влади, посилення соціальної і політичної нестабільності;
- виявити характерні зміни в ідеях-стратегіях із проблематики національних меншин, політизації етносів і ролі національних меншин у зовнішньополітичних стратегіях інших держав в умовах неоголошеної російсько-української війни;
- окреслити коло питань, які потребують подальшої наукової розробки з урахуванням історичного досвіду кількох десятиліть міжнаціонального полілогу в Українській державі, потреб реформування сфери міжнаціональних відносин у відповідь на виклики часу, руйнування старих ціннісних смислів і створення нових.

Об'єктом дослідження є поліетнічний суспільно-політичний та соціокультурний простір України 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. у науковому дискурсі, полілозі державних органів і громадських рухів.

Предметом дослідження є національні меншини як суб'єкт і об'єкт українського державотворення 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 90-і рр. XX ст. – поч. XXI ст. Нижній часовий рубіж окреслений боротьбою українського народу за незалежність: від Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) до Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.). Верхня часова межа – 2018 р. – ознаменувалася знаковими подіями суспільно-політичного життя в Україні: розривом стратегічного партнерства з Росією (остаточно припинена участь України в роботі статутних органів Співдружності Незалежних Держав), отриманням нашою країною Томосу (проведення об'єднавчого собору зі створення помісної Української православної церкви), включенням до порядку денного Верховної Ради проекту закону «Про статус кримськотатарського народу в Україні» за №2351-VIII від 20.03.2018 р. та ін.

Територіальні межі наукового пошуку охоплюють кордони суверенної України 1991 р.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі *вперше:*

- із застосуванням полідисциплінарного підходу в трикутнику «держава – соціум – людина» комплексно розкривається взаємозв'язок суспільно-політичних трансформацій в Україні, зовнішньополітичних впливів на етнополітичну ситуацію всередині країни та розвиток законодавчої бази у сфері міжнаціональних відносин упродовж 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.;

- крізь призму нових тенденцій світового суспільно-політичного розвитку (дезінтеграція держав, спалахи етнічного націоналізму й сепаратизму тощо) аналізуються обставини налагодження міжкультурного діалогу і прорахунки внутрішньої політики України, яка була втягнута у глобальне світове протистояння. Системно простежуються зміни у векторах державного регулювання етнонаціональних відносин, а також процеси політизації національних меншин в умовах російсько-українського збройного протистояння та гібридної війни;

- до наукового обігу введено великий комплекс джерел, які ще не стали предметом вивчення у вітчизняній історичній науці.

Поглиблено та доповнено:

- сучасні напрацювання щодо становища національних меншин в Україні в 90-х рр. XX ст. – на поч. XXI ст., ролі суспільно-політичних трансформацій та їхнього впливу на статус українців, інших етнічних спільнот, формування громадянської ідентичності поліетнічного населення держави. Спростовано деякі практики маніпулювання індивідуальною і корпоративною свідомістю, спрямовані на насаджування ціннісних орієнтирів так званого «руського мира», поширені здебільшого в російській історіографії;

- інтерпретацію тези про те, що війна з Росією пришвидшила кристалізацію ідентичності української нації, згуртувала ту частину національних меншин, яка пліч-о-пліч з українцями захищає суверенітет і територіальну цілісність Батьківщини.

Набуло подальшого розвитку:

– дослідження соціокультурного життя національних меншин України 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.

Практичне значення положень і висновків дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані для підготовки сучасних наукових праць, підручників, навчальних посібників з історії України, політології, етнополітики, міжнародних відносин, наповнення довідково-енциклопедичного контенту. Запропоновані концептуально-теоретичні напрацювання можуть слугувати науковим підґрунтям для розроблення й викладання спецкурсів і спецсемінарів із проблематики національних меншин для студентів і аспірантів спеціальностей «Історія», «Політологія», «Державне управління», «Міжнародні відносини» та ін. Теоретичні висновки і фактографічне наповнення знайдуть застосування під час розроблення концепцій етнонаціональної політики України, модернізації нормативно-правової бази міжнаціональних відносин, у діяльності МЗС України, органів влади й управління, відповідальних за здійснення національної політики в контексті розроблення стратегії дво- та багатовекторної співпраці, під час визначення ефективних шляхів реалізації національних інтересів України, інтеграції до ЄС та НАТО.

Особистий внесок здобувача. Усі положення та наукові результати, які виносяться на захист, отримані автором самостійно.

Апробація результатів. Основні положення і висновки дисертації обговорено на засіданні кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», а також оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, семінарах, круглих столах: Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження» (м. Львів, 14–15 грудня 2012 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: виклики і сьогодення» (м. Одеса, 1–2 серпня 2014 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «І Міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 3 жовтня 2013 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації» (м. Тернопіль, 18–22 листопада 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (м. Львів, 24–25 жовтня 2014 р.), «Десятих наукових читаннях, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898)» (м. Київ, 14 жовтня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Безпека життєдіяльності і охорона здоров'я дітей і молоді ХХІ сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи» (м. Переяслав-Хмельницький, 20–21 вересня 2015 р.), «Одинадцятих наукових читаннях, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898)» (м. Київ, 14 жовтня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Інформаційний простір: Проблеми та перспективи трансформації» (м. Хелм, Польща, 28 листопада 2015 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні проблеми політичної системи України» (м. Переяслав-Хмельницький, 4–5 лютого 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Безпека

життєдіяльності, екологія і охорона здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи» (м. Переяслав-Хмельницький, 29–30 вересня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в сучасному європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів» (м. Переяслав-Хмельницький, 18–19 травня 2017 р.), на круглому столі в рамках міжнародного проєкту «Strengthen Cross-Cultural Connections, Embrace the Differences» (EU Project, Erasmus+, Istanbul, September 21, 2017), на круглому столі в рамках міжнародного датсько-українського проєкту під егідою Danish Helsinki Committee for Human Rights «Human Rights, Democracy, diversity and internationalization of Ukrainian society» (м. Переяслав-Хмельницький, 5 серпня 2017 р.), Міжнародному круглому столі «Європейське майбутнє України: погляд вітчизняних і польських дослідників (м. Переяслав-Хмельницький, 28 листопада 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Етнічні та етнополітичні виклики в умовах глобалізації» (м. Переяслав-Хмельницький, 25–26 травня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Безпека життєдіяльності, екологія і охорона здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи» (м. Переяслав-Хмельницький, 27–28 вересня 2018 р.), Всеукраїнському круглому столі «Державотворчі й націєтворчі процеси в Україні у вітчизняному науковому дискурсі», присвяченому 100-річчю з дня проголошення незалежності УНР IV Універсалом Української Центральної Ради, 100-річчю з дня бою на залізничній станції Крути, 100-річчю з дня затвердження Тризуба державним гербом УНР, 100-річчю з дня прийняття Конституції УНР та 99-річчю Акту злуки УНР і ЗУНР» (м. Переяслав-Хмельницький, 22 січня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Політична діяльність професора Юрія Бойка-Блохина» (м. Переяслав-Хмельницький, 15 травня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні процеси, полікультурність, інтернаціоналізація: світовий досвід і перспективи для України» (м. Переяслав-Хмельницький, 16–17 травня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Етнічність. Націоналізм. Глобалізм» (м. Переяслав, 18–19 травня 2020 р.). Деякі результати апробовані в навчальній та дослідницькій роботі ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» на методологічних семінарах, науковому клубі «Політичні студії» тощо.

Публікації. Результати дослідження відображено в 59 публікаціях, серед них – 1 індивідуальна і 3 колективні монографії, 29 статей у наукових фахових та зарубіжних виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних, решта – додатково висвітлюють авторський науковий пошук.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою і завданням дослідження. Робота складається зі вступу, 7-ми розділів (22-х підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Повний обсяг тексту становить 556 сторінок, з яких 437 сторінок основного тексту. Список використаних джерел і літератури містить 1009 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтована актуальність теми дисертації, встановлений її зв'язок із науковими програмами, визначені мета, об'єкт і предмет дослідження, основні завдання та хронологічні межі, методологія наукового пошуку, новизна та практичне значення роботи, надана інформація про апробацію результатів дослідження.

Перший розділ «Історіографія, джерела та методологія дослідження» складається з чотирьох взаємопов'язаних підрозділів, у яких висвітлений стан наукового розроблення проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії, проаналізована джерельна база та окреслені концептуально-методологічні особливості наукового пошуку.

У підрозділі 1.1 *«Національні меншини України у вітчизняному науковому дискурсі»* зазначено, що Україна перебуває у сфері політичних, економічних і соціокультурних інтересів як демократичних, так і тоталітарних держав ХХІ ст., чим і зумовлена значна увага до означеної проблематики.

Науковий дискурс з окресленої теми умовно поділяється на два етапи. *Перший (1991–2013 рр.)* – це той, якому був притаманний пошук шляхів розв'язання проблем, що виникали при розбудові нового формату національних відносин після розпаду Радянського Союзу. Він позначився маніпуляціями національним чинником під час внутрішньої та зовнішньої політичної боротьби. Під прикриттям багатовекторності зовнішньополітичного курсу тривалий час впроваджувалася відверто проросійська політика, яка суперечила українським національним інтересам. *Другий етап (2014 р. – донині)* започаткований у 2014 р. інтенсивним процесом переосмислення проблематики національних меншин, подолання стереотипів попередніх десятиліть, окреслених російськими пропагандистами та істориками як «спільне минуле». Проблематика міжнаціональних відносин набула нових вимірів під кутом зору відстоювання українських державницьких інтересів в умовах «гібридної війни».

На тлі активного використання Росією національного чинника для легітимації своїх загарбницьких планів проти України, а також в умовах викликів, які несе із собою глобалізація, виникла нагальна потреба переосмислення низки визначальних питань етнонаціональної історії України.

Українські вчені тривалий час вивчають суспільно-політичні, правові, соціокультурні складники життєдіяльності національних меншин загалом і окремих спільнот зокрема. Вагомим доробком у царині етнонаціональних відносин є праці відомих українських дослідників: О. Антонюка, О. Висоцького, В. Загорської-Антонюк, Я. Калакури, К. Колесникова, Р. Коршука, В. Котигоренка, І. Кураса, Г. Лозко, Г. Луцишин, О. Майборода, С. Макарчука, В. Наулка, О. Рафальського, М. Панчука, Л. Якубової та ін.

Концептуальне значення має фундаментальна колективна монографія «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» (2000 р.), у якій висвітлені особливості формування законодавчого статусу етнічних меншин, діяльність їхніх представників у сфері культури, релігії тощо. Схоже тематичне спрямування має монографія О. Рафальського «Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис» (2000 р.), у якій автор

виокремлює аспекти правового захисту етнічних груп і міжнаціональних відносин. Окремий блок формують видання, що обумовили появу в Україні нової галузі суспільствознавства – етнополітології як наукової дисципліни. У працях В.А. Войналовича, О.Я. Калакури, М.С. Кармазіної, В.О. Котигоренка, І.Ф. Кураса, Ю.А. Левенця, О.М. Майбороди, М.І. Михальченка, М.І. Панчука, О.О. Рафальського, Ф.М. Рудича, Ю.І. Шаповала та ін. розглядаються найважливіші етапи та напрями її становлення, особливості формування етнонаціональної політики в Україні, динаміка соціокультурних трансформацій з урахуванням етнополітичного чинника, визначальні складники консолідації українського соціуму тощо.

Приєднання України до Ради Європи спонукало наукову спільноту приділяти більше уваги вивченню міжнародного досвіду нормативно-правового забезпечення інтересів нацменшин з акцентом на важливості узгодження законодавства України зі світовими стандартами (В. Євтух, І. Курас, О. Майборода, В. Нікітюк, І. Піляєв, І. Попеску, Ю. Римаренко, М. Товт).

До великого кластеру актуальних історіографічних проблем входить регіональна та галузева специфіка національних відносин в Україні досліджуваного періоду. Автори наукових розвідок висвітлюють особливості проживання меншин та етнічних груп в окремих регіонах, їх взаємодію з місцевою і центральною владою (В. Бородінов, В. Загурська-Антонюк, Л. Недзеленко, Л. Якубова та ін.). Деякі регіональні особливості етнополітичних процесів в Україні досліджував І. Зварич. Роль соціокультурних ідентичностей, зокрема, етнічних, в українському соціумі і пов'язані з ними загрози та ризики відслідковує Л. Нагорна. Широкий спектр культурних, релігійних, електоральних уподобань різних етнічних груп України загалом і Галичини, Донбасу та Закарпаття зокрема вивчали В. Войналович, В. Котигоренко, Н. Кочан. В. Пекарчук. Дослідники М. Дорошко, О. Задорожний, В. Копійка, О. Шевченко аргументовано доводять, що прикордонне розташування Луганської та Донецької областей сприяло намірам Російської Федерації використати своїх співвітчизників і частину місцевого населення у розв'язанні збройного протистояння.

Чільне місце у вітчизняній соціогуманітаристиці початку ХХІ ст. посідає вивчення болгарської, єврейської, німецької, російської, румунської, угорської та інших національних меншин в Україні, зокрема, їх ролі в економічному, суспільно-політичному, соціокультурному житті. Праці «Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство» (2004 р.), «Україна багатоетнічна» (2008 р.) та ін. присвячені соціальній адаптації кримськотатарського народу в українське суспільство на тлі тогочасних політичних відносин.

Сучасна українська історіографія не залишилася осторонь і вкрай складної соціально-політичної проблеми конфліктів на ґрунті етнічності в умовах формування багатопартійності (Б. Бабін, А. Демартино, О. Калакура), пропонуючи шляхи їх запобігання в майбутньому (В. Котигоренко).

Як підсумок, проблематика політичного, соціокультурного становища національних меншин, діяльності їхніх громадських організацій, перебуває в

епіцентрі активного наукового дискурсу. Водночас у сучасних умовах збройного протистояння з Російською Федерацією українська історіографія остаточно позбувається росієцентричних тлумачень тих чи інших фактів, історичних міфів та уявних конструктів, якими донедавна переповнювався вітчизняний науковий простір. Натомість формується нове «історіографічне покоління» (за І. Колесник) із власними ідейно-ціннісними та соціально-генетичними вимірами.

У підрозділі 1.2 *«Проблематика національних меншин України у зарубіжній історіографії»* охарактеризовано комплекс наукової літератури, в якій відображено суспільно-політичне життя національних меншин України 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. під кутом зору закордонних авторів.

Простежено, що в російській історіографії традиційно робиться акцент на політизації питання етнічних меншин України та наголошується на соціокультурних перевагах російського населення над українським. Порівнюючи особливості парламентських процесів в Україні і Російській Федерації та вплив етнічності на політичну активність громадян (В. Кувалдін, Т. Гузенкова, М. С'єдін та ін.), автори зазвичай свідомо уникають аналізу ролі Російської Федерації в розпалюванні на сході України сепаратизму, загарбанні території суверенної держави в порушення основоположних принципів міжнародного права.

Європейські та американські дослідники (В. Сажин, Т. Реслер) розглядають проблематику національних меншин України переважно крізь призму російського впливу на перспективи державного розвитку, збереження територіальної цілісності. Їм властиво проводити порівняльний аналіз демократичних зрушень і авторитарних проявів у колишніх радянських республіках. Інтерес викликає проблематика виборів на тлі політизації нацменшин та діяльність державних структур щодо запобігання конфліктам на ґрунті етнічності (В. Рейзінгер, А. Міллер, В. Хеслі, К. Хілл).

Окремий блок досліджень зарубіжних учених становить мовна політика в Україні, лінгвістична українізація в центральних та східних областях (А. Фурньє), виявлення взаємозв'язку між національною приналежністю та політичними вподобаннями (Д. Арель), з'ясування впливу географічного розташування, ідентичності та громадянства на ментальність у спірних для України та Росії прикордонних територіях (С. Сейгель) тощо. Усталилося пояснення відсутності серйозних етнічних конфліктів практикою міжнаціональних шлюбів, регіональними ідентичностями та пасивністю суспільства (Л. Баррінгтон, Г. ван Зон).

Як бачимо, найважливіші аспекти економічного, політичного, соціального становища національних меншин в Україні, їх правового статусу, стосунків із титульною нацією стали предметом активного наукового пошуку зарубіжних авторів. При цьому на відміну від західних дослідників, праці росіян здебільшого хибують заідеологізованістю і відбивають спотворене бачення подій, зокрема, з метою виправдати анексію Криму та підтримку терористичних угруповань на Донбасі.

У підрозділі 1.3 *«Джерела дослідження»* характеризується комплекс джерел із досліджуваної теми та їх евристично-інформаційний потенціал.

У запропонованому дослідженні використані такі групи джерел:

- офіційні документи партійних і державних органів та документи місцевих керівних органів, що зберігаються в архівах;
- опубліковані: а) нормативно-правові акти, що діяли в досліджуваній період, та їх проєкти (Конституція України, закони, укази Президента України, постанови урядів, накази, розпорядження міністерств та урядових управлінь), які були регуляторами суспільних відносин на певному етапі розвитку; б) протоколи комітетів Верховної Ради України та стенограми сесій, а також матеріали щодо планування роботи законодавчого й виконавчих органів влади; в) постанови та директивні ухвали державних обласних, місцевих керівних органів (управлінь, відділів, комітетів, тощо); г) доповіді, промови, виступи, заяви представників української політичної еліти періоду 1991–2018 рр.;
- матеріали періодики, де вміщено як офіційну інформацію про поточні події, так і хроніку життя національних меншин;
- спогади, мемуари, інтерв'ю, щоденники, епістолярій;
- інформація статистичних, енциклопедично-довідникових видань.

Аналіз інформації, вміщеної у вищезазначених джерелах, надав змогу зробити авторські узагальнення щодо досліджуваної проблематики і сформулювати картину зовнішніх та внутрішніх впливів на етнополітику в Україні впродовж 1991–2018 рр. Основу дисертаційного дослідження становлять документи центральних, обласних, міських і районних органів влади, виявлені в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державному архіві Донецької області Р-6800, Державному архіві Закарпатської області Ф.1 тощо. Особливий інтерес становлять фонди 1 (документи ЦК Компартії України) та 270 (документи про діяльність Народного Руху України) ЦДАГО України. Окремі справи вміщують низку документів про особливості функціонування єврейських, румунських, молдовських, кримськотатарських та угорських культурних товариств; органів влади, які дають змогу з'ясувати деякі аспекти державної політики щодо нацменшин. У фондах 5225, 5252, Р-1 ЦДАВО України зібрана інформація щодо електоральних уподобань представників нацменшин, їхньої участі в роботі державних і парламентських комітетів та громадських організацій. Документи фонду Р-1 проливають світло на етнічну приналежність осіб, які балотувалися в народні депутати, їхнє якісно-кількісне представництво.

Великий масив джерел зберігається в обласних архівах. Напередодні окупації Росією частини Донбасу було опрацьовано документи Державного архіву Донецької області. У фонді Р-6800 містяться документи за 1989–2002 рр., які надають змогу з'ясувати особливості функціонування політичних партій та громадських організацій у регіоні, а також їхня друкована продукція.

Окрему групу джерел становлять офіційні нормативно-правові документи, які регулюють участь національних меншин в етнополітичних

процесах. На їх основі досліджувалися особливості та етапи модернізації правового регулювання етнополітичних відносин, визначалися пріоритетні напрями державної політики стосовно національних меншин.

Важливим джерелом дисертаційного дослідження є періодична преса України – як органів влади («Голос України», «Урядовий кур'єр»), так і авторитетні видання громадського сектору (газета Ради національних спільнот України «Національний діалог», Конгресу національних громад України «Форум націй», періодичне видання Організації кримськотатарського національного руху «Авдет») та ін. Ці видання відбивають у реальному просторі й часі перебіг найважливіших подій національно-культурного життя товариств і організацій нацменшин та виокремлюють контроверсійну проблематику у сфері етнонаціональних відносин в Україні на тлі перебігу суспільно-політичних процесів кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Названі джерела інформаційно доповнюють спогади, мемуари та інтерв'ю з представниками національних меншин, організацій, товариств, зокрема, С. Мусаєвої, А. Алієва «Мустафа Джемілев. Незламний» (2017), «25 років: Заповіти незалежності України» (2017), спогади і роздуми Л. Лук'яненка, І. Драча, В. Брюховецького, І. Зайця, В. Василенка та ін., Дж. Мейса «Україна: матеріалізація привидів» (2016), «Илловайский дневник» (2016) Р. Зінченка та ін. Аналізуючи ці праці, можна відстежити політичну позицію лідерів тієї чи іншої меншини в умовах глобальних викликів для України у ХХІ ст.

Окрему групу джерел становлять енциклопедичні, науково-довідкові видання: «Міграційні процеси в сучасному світі: Світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика: Енциклопедія» (К., 1998), «Абетка етнополітолога» (т. 1–2, К., 1996), «Націоналізм як суспільний феномен: Енциклопедичний словник» (Донецьк, 1997), «Світова та вітчизняна етностановницька думка: У персоналіях» (К.–Донецьк, 1997), «Україна: Етнонаціональна палітра суспільного розвитку: Словник-довідник» (К., 1997), «Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етностановницького досвіду» (К., 2000) та ін.

Отже, дисертаційний проєкт базується на різних видах джерел, критичне опрацювання яких на основі сучасної дослідницької методології дало змогу забезпечити емпіричну основу дослідження, зробити відповідні висновки і наукові узагальнення.

У підрозділі 1.4 **«Методологія наукового пошуку»** визначається теоретичне кредо дослідження, що ґрунтується на теоретико-концептуальних напрацюваннях провідних вітчизняних і зарубіжних учених, сучасних поняттєвому апараті і методах та прийомах наукового пізнання.

Було застосовано етностановницький підхід у науковому досягненні політико-правової сфери етнічного буття, де українська нація і національні меншини розглядаються як його повноправні суб'єкти, а ключові поняття: «етнос», «нація», «національність», «національна меншина», «етнополітика» – під кутом зору як усталеного, так і дискурсивного змісту термінів. Концепт «етнічна меншина» розглядається в динаміці відтворення й репрезентування в політичних, громадських, культурно-освітніх інститутах. У розмаїтті визначень

поняття «нація» поділяємо думку наукового співтовариства про те, що ця історична спільність усвідомлює власну природно-історичну місію та організована у формі національної держави.

В окресленій етнонаціональній структурі українська нація постає системотворчим елементом функціонування демографічної та етнічної основи українського суспільства, що переживає «етнічний ренесанс» (за Е. Смітом), позначений формуванням повноцінних політичних партій – визначального чинника державотворчого процесу. «Національний ренесанс» розглядається у взаємозв'язку з активним пробудженням і розвитком етнічної самосвідомості національних меншин (за Л. Якубовою) від «етнічного відродження» до «захисту соціально-економічних інтересів» і «політизації етнічності». У дефініцію нацменшини О. Рафальський додає «політичну компоненту», а В. Євтух – «почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою».

Важливий методологічний вимір має термін «етнічність», який інтерпретується як якість етнічної групи, етнічна одиниця (Ю. Бромлей), «спільнота з історичною культурою і чуттям спільної ідентичності» (Е. Сміт), що «суб'єктивно самоусвідомлює претензії на статус та визнання групи» (П. Бросс). Автор поділяє усталене визначення «етнонаціональна політика» як систему законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, спрямованих на задоволення потреб суб'єктів етнополітичного процесу, усунення чинників міжетнічної напруженості і конфліктів (за В. Антонюком) та розглядає реалізацію інтересів етнічних груп під кутом зору моделі «перехрещеної мережі» (за Дж. Ротшильдом), яка є оптимальною для гармонізації рівних прав національних меншин.

Гармонійний розвиток етнонаціональних спільнот в Україні вбачається в досягненні консенсусу на основі публічності, толерантності, державницьких інтересів та інтегративності з огляду на єдину державну мову, спільну історію та об'єднавчі цінності (за О. Кукуруз). Держава потребує певного ідеологічного підґрунтя для зцементування багатопольярного суспільства, що зумовлює аналіз міжетнічних відносин в Україні у площині конструктивно-деструктивних впливів етнічних стереотипів на тлі зовнішніх викликів. У зв'язку із цим логічним видається переосмислення проблематики міжетнічної комунікації, осучаснення стратегії розвитку з метою збереження культурної ідентичності та посилення міжкультурних контактів. Для об'єктивної оцінки сюжетів, пов'язаних із політичними спекуляціями на проблемах міжнаціональних відносин та державної етнополітики в Україні, враховані теоретичні напрацювання фахівців міжнародних вимірів етнічності (О. Майборода, М. Панчука, В. Котигоренка, В. Войналовича та ін.) під кутом зору «конфліктогенності» й «сепаратизму» та «функціональної ролі культури» у визначенні «внутрішньої міцності держави».

Отже, концептуальні напрацювання вітчизняних і зарубіжних учених визначили теоретико-методологічні засади багатовимірною комплексного вивчення етнополітичних процесів в Україні в роки незалежності, наукового осмислення ролі національних меншин у громадсько-політичному житті,

соціокультурних змінах, що зумовили як неминучі суспільно-політичні трансформації, так і цивілізаційні, світоглядні, мілітарні протистояння, зовнішні впливи на етнополітичну сферу Української держави.

У другому розділі «Становлення етнополітики незалежної України (перша половина 1990-х рр.)» з'ясовуються основні етапи формування нормативно-правової бази міжнаціональних відносин, провідні тенденції державного регулювання етонаціональних відносин і зовнішньополітичні виклики, які впливали на етнополітичні процеси в Україні.

У підрозділі 2.1 «*Формування нормативно-правової бази міжнаціональних відносин*» зазначено, що нормативно-правову базу у сфері міжнаціональних відносин, яка гарантувала всім національностям право вільного національно-культурного розвитку, започатковано Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Законом «Про освіту» від 23 травня 1991 р. надавався рівний доступ усім представникам національних меншин до освіти й надбань культури. Водночас Закон «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р. гарантував захист усім етнічним групам, а російське населення набуло статусу національної меншини. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. забезпечувала умови для реалізації етнічними меншинами своїх національних, економічних, політичних, культурних запитів.

Соціально-економічна криза в Україні початку 1990-х рр. спричинила певні перешкоди на шляху розв'язання проблеми повернення депортованих народів, зокрема кримських татар, німців та ін. У цьому контексті висвітлюється діяльність Фонду депортованих народів Криму, Українсько-німецького Фонду» та інших громадських інституцій. Зазначається, що Закон України «Про національні меншини України» від 25 червня 1992 р. поглибив реформи в галузі міжнаціональних відносин і сприяв утворенню Міністерства України у справах національностей та міграції, а 26 червня 1993 р. Кабінет Міністрів України затвердив положення «Про Міністерство України у справах національностей та міграції».

Очікуваним документом позитивної дії щодо кримських татар стала Постанова уряду від 11 серпня 1995 р. «Про заходи з вирішення політико-правових, соціально-економічних і етнічних проблем в Автономній Республіці Крим», яка визначала місце і роль Меджлісу кримськотатарського народу в тогочасній суспільно-політичній системі координат. Водночас у Конституції України не був закріплений статус «корінних народів», на який тоді претендувала російська нацменшина, що з великою імовірністю могло перешкодити формуванню громадянського суспільства та зміцненню української державності.

Отже, формування нової нормативно-правової бази міжнаціональних відносин незалежної України зумовлювалося насамперед потребою нівелювання спроб противників української державності використати її багатоетнічну карту для політичної дестабілізації і блокування державотворчих процесів. Оновлення нормативно-правової бази національних меншин вносило

зміни в державне регулювання етнонаціональних відносин, що неодноразово ставало предметом як електорального, так і наукового дискурсу.

У підрозділі 2.2 **«Структурування державного регулювання етнонаціональних відносин»** наголошується на тому, що основи нормативно-правової бази забезпечення прав національних меншин закладено в Законі «Про національні меншини в Україні», а також у численних законодавчих актах щодо громадянства, об'єднань громадян, релігійних організацій, про культуру, освіту, мову тощо. На основі цієї нормативно-правової бази реалізовувалася політика захисту прав національних меншин. Зокрема, відпрацьовувалася система державного регулювання етнокультурних процесів; створювалися умови для соціогуманітарної діяльності національних товариств; поглиблювалася міждержавна співпраця з країнами-сусідами. Структурувалася робота державних органів у напрямі взаємодії з нацменшинами шляхом створення відповідних управлінь чи відділів на місцях. Основні напрями діяльності місцевих органів влади охоплювали матеріально-технічне забезпечення діяльності громад нацменшин, створення рівних умов для соціокультурного розвитку.

У березні 1995 р. уряд затвердив проєкт типового Положення про управління обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації у справах національностей, міграції та культів. Документ зобов'язав місцеві органи управління опікуватися широким спектром матеріального, культурного, нормативно-правового життя нацменшин.

Упродовж першої половини 1990-х рр. центральний орган управління етнонаціональними процесами неодноразово реорганізовувався: від Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України УРСР (1991) до Міністерства України у справах національностей та міграції (1996). Об'єднання в одному Міністерстві різних напрямів (національного, міграційного та релігійного) послаблювало ефективність роботи, не сприяло концентрації зусиль на розв'язанні першочергових завдань розвитку національних меншин.

Отже, у складних соціально-економічних умовах першої половини 1990-х рр. відбувалася структуризація державного регулювання етнонаціональних відносин в Україні, формувалися центральні й місцеві державні органи, які відповідали за розв'язання назрілих проблем національних меншин, зокрема, депортованих народів, що поверталися на Батьківщину. Завдяки державному регулюванню та пошуку нових форм взаємодії вдалося уникнути гострих етнічних конфліктів і протистоянь.

У підрозділі 2.3 **«Національні меншини і зовнішньополітичні виклики першої половини 1990-х рр.»** акцентується увага на тому, що спроба Москви реанімувати СРСР у серпні 1991 р. пришвидшила прийняття 24 серпня 1991 р. Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України, який відкрив принципово новий етап перебігу етнополітичних процесів на її теренах.

Прагнучи уникнути міжетнічних протистоянь у молодій державі, Верховна Рада України заявила про гарантування прав людей будь-якої національності, забезпечення свободи розвитку всіх національних мов і культур та бажання гармонізувати міжетнічні стосунки для збереження її територіальної

цілісності. Водночас спостерігалися спроби проімперських сил збурити міжнаціональну напругу засобами штучного нагнітання істерії довкола «примусової українізації», протиставлення Південно-Східного регіону України Західному за мовною ознакою та історичним минулим.

На тлі загострення соціально-економічного становища населення на початку 1990-х рр. і спалахів популізму під час виборів поширювалися політичні технології, орієнтовані насамперед на подальшу політизацію етнічності. На Сході і Півдні України проросійські політичні сили активно спекулювали мовною та іншими вигаданими проблемами «російськомовного населення». Мали місце антидержавницькі настрої і в Товаристві румунської культури ім. М. Емінеску та Християнсько-демократичному альянсі румунів (ХАДР) в Україні, які за підтримки певних політичних сил Румунії намагалися перебрати на себе функції органів державної влади.

Передвиборча кампанія 1994 р. посилила процеси регіоналізації України, поглибився поділ на проукраїнські і проросійські, а також проринкові й антиринкові регіони. Загострювалася суспільно-політична ситуація на Півдні України, у тодішній Республіці Крим (1994–1995 рр.), де за президентства Ю. Мешкова всупереч Конституції України посилювалися сепаратистські проросійські тенденції. Існували серйозні проблеми з неконтрольованим поверненням депортованих німців, їх облаштуванням та виконанням регіональних фінансових проєктів.

На початку 1990-х рр. у Закарпатській області загострилася проблема русинства, яка ґрунтувалася на антинаукових концепціях про новий східнослов'янський русинський народ і обстоювала окремішність русинської мови й культури. У відповідь керівництво Закарпатської обласної державної адміністрації засудило політичну лінію «Общества подкарпатских русинов» та вжило заходів щодо нейтралізації його деструктивних дій у регіоні.

В умовах пожвавлення тогочасного суспільно-політичного життя серед представництв національних меншин (румунів, росіян, угорців) мали місце процеси, які суперечили інтересам унітарної Української держави, а саме: робилися спроби створити «політичні надбудови» на рівні місцевих органів влади для захисту своїх прав від надуманої «дискримінації» титульною нацією.

Серед актуальних проблем першої половини 1990-х рр. на порядку денному постало набуття кримськими татарами громадянського й політичного статусу, соціального облаштування та розвитку освіти й культури. У цей час Меджліс кримськотатарського народу обрав конструктивну позицію щодо територіальної цілісності України, чинив спротив проявам російського сепаратизму в Криму.

Отже, у першій половині 1990-х рр. органам державної влади України вдалося не допустити загострення міжетнічних відносин у найважливіших сферах суспільного життя та залучити нацменшини до її розбудови попри потужний економічний і політичний тиск Російської Федерації.

У третьому розділі «Провідні тенденції вітчизняної етнополітики (друга половина 1990-х рр.)» розкриваються особливості етнополітичних

процесів в Україні кінця XX ст. і деякі форми впливу країн-сусідів на її етнонаціональний простір.

У підрозділі 3.1 *«Визначальні чинники етнополітичних відносин другої половини 1990-х рр.»* автор показує, як на тлі соціальних проблем, складнощів із набуттям громадянства й політико-правового статусу депортованих народів, що поверталися в Україну, втручання сусідніх країн в українські справи посилювався регіональний сепаратизм на етнічному ґрунті (росіян – у Криму, угорців – на Закарпатті, румунів – у Чернівецькій області). У південних областях України міжетнічна напруга зростала у зв'язку із проблемами облаштування представників німецької етнічної спільноти. Політизація німецької меншини в Україні в 1990-х рр. мала як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови. Не всі німці отримали українське громадянство, що лише посилювало радикальні настрої. Зростав зовнішній вплив на політичне русинство з метою дестабілізації ситуації на Закарпатті з перспективою його відокремлення від України.

У цей час містком взаємодії у розв'язанні нагальних питань нацменшин стала Рада представників всеукраїнських громадських об'єднань національних меншин, яка заснувала публічні майданчики для обговорення актуальних проблем, знімаючи напругу у взаєминах із державними органами влади. До кола невідкладних питань, які потребували розв'язання і розглядалися на засіданні Державного комітету України у справах національностей та міграції, належали фінансування освітньо-культурних програм нацменшин, удосконалення нормативно-правової бази та ін.

Як бачимо, у другій половині 1990-х рр. спостерігалася надмірна політизація етнічних груп, робилися необґрунтовані спроби підвищити їхній політичний статус шляхом розподілу владних повноважень та фінансово-економічних ресурсів. Зовні активно насаджувалися ідеї створення політичних надбудов для захисту прав росіян (Крим), нагніталися політичні пристрасті довкола «зневажених» прав румуномовних громадян (Чернівецька область), насильницької «українізації» росіян (Донецька, Луганська області).

У підрозділі 3.2 *«Імплементація міжнародних угод у сфері регулювання міжнаціональних відносин»* зазначається, що тема національних меншин стала предметом міждержавної взаємодії у формі двосторонніх комісій, налагодження дипломатичних контактів.

Незважаючи на спроби зовнішніх і внутрішніх сил утворити на Закарпатті автономний угорський округ, у 1991 р. були закладені засадничі основи добросусідства між Україною і Угорщиною та підписані відповідні договори. Наприкінці 1993 р. були підготовлені проекти договорів з Естонією, Казахстаном, Киргизстаном, Туркменістаном та Узбекистаном про принципи співпраці із забезпечення прав національних меншин і відновлення прав депортованих осіб, національних меншин і народів. У квітні 1993 р. створена Міжурядова українсько-німецька комісія у справах депортованих німців. Напрацьовувалися різні варіанти міжурядової угоди (останній – у березні 1996 р.). При цьому ФРН намагалася нав'язати односторонні зобов'язання уряду України щодо облаштування депортованих німців. Серед дискусійних

положень були надання однакового статусу як депортованим із її території, так і тим, котрі ніколи на ній не проживали; звільнення німецьких компаній, які сприяли облаштуванню німців-переселенців в Україні, від податків, зборів, мита тощо, надання їхнім працівникам особливих преференцій.

Подібні комісії створювалися з іншими країнами (зокрема, українсько-словацька (1994 р.), українсько-польська (1996 р.) та ін.). Їхнє завдання полягало в розв'язанні нагальних проблем національно-культурного розвитку та контролі виконання державними органами взятих зобов'язань. Весною 1996 р. затверджено склад української частини змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, 1998 р. – молдовсько-української міжвідомчої дорадчої комісії, а в жовтні 1996 р. підписано угоду між Україною і Республікою Білорусь про співпрацю в забезпеченні прав національних меншин. На Бухарестському саміті в листопаді 1998 р. було започатковано роботу українсько-румунської комісії.

Зазначимо, що в 1990-і рр. міжурядові комісії сприяли розвитку міжкультурного діалогу титульної нації і нацменшин, залученню міжнародної допомоги та появі численних громадянських об'єднань нацменшин у регіонах.

У підрозділі 3.3 *«Етнонаціональний простір України як об'єкт інтересів російського неоімперіалізму»* висвітлюється думка про те, що після розпаду СРСР і дотепер Російська Федерація вважає Україну «тимчасово втраченою територією» і намагається домінувати на пострадянському просторі. Обраний Україною курс на незалежність був і залишається подразником для Кремля, який без українського чинника не може реалізувати свої геополітичні плани.

Російська меншина використовувалася Москвою як «п'ята колона» для політичного тиску з метою гальмування державотворчих процесів в Україні. Для цього Російська Федерація нав'язувала світовій спільноті думку про політичні, мовні, культурні утиски росіян в Україні, у зв'язку з чим гіперболізувала потребу захисту прав російськомовного населення. Не визнавала Російська Федерація і статусу національної меншини для росіян в Україні. На тлі соціально-економічної кризи 1990-х рр. все активніше виявлялися неоімперські амбіції східного сусіда, який дедалі більше втягував Південь і Схід України в громадянське протистояння заради досягнення власних політичних цілей.

У зв'язку із цим у 1994–1995 рр. було розроблено «План заходів щодо нейтралізації негативного впливу ЗМІ на російськомовне населення» та «План заходів, спрямованих на інтеграцію АРК в Україну». З другої половини 1990-х рр. Російська Федерація активно використовувала мовне питання як засіб політичного тиску. Водночас активізувалися проросійські сили, які підштовхували Україну до економічного союзу в рамках СНД та вимагали для російської мови статусу другої державної. У травні 1997 р. було підписано Договір про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною і Росією, який на тлі подальшого російсько-українського збройного протистояння виявився недієвим.

Під впливом цілеспрямованої антиукраїнської політики Російської Федерації в етнонаціональній сфері наприкінці 1990-х рр. спостерігалася активізація сепаратистських рухів у Криму й на Закарпатті; робилися спроби створення політичних партій на етнічній основі, проросійських громадських інституцій та політичних об'єднань. Водночас на тлі соціально-економічної кризи в Україні посилювався російський контроль в її енергетиці, міжнародних відносинах і військових справах.

Отже, у другій половині 1990-х рр. з метою досягнення своїх цілей було використано весь арсенал російської силової дипломатії та мовну проблематику, що загострювало в Україні міжнаціональні відносини на тлі соціально-економічних труднощів. Характерними маркерами тогочасного суспільно-політичного життя України стали відсутність чіткої стратегії розбудови міжнаціональних відносин та загравання з російською нацменшиною на догоду Москві, штучне нарощування шовіністичних настроїв серед проросійських товариств, активізація російської пропагандистської машини.

У четвертому розділі **«Національні меншини України і глобалізаційні процеси ХХІ ст.»** виокремлено етнополітичні маркери соціокультурного життя Української держави, пошук нею шляхів забезпечення етнонаціонального консенсусу, участь національних меншин у політичних подіях.

У підрозділі 4.1 **«Етнополітичні маркери суспільного життя початку нового тисячоліття»** культурний, освітній розвиток національних меншин, захист ціннісних засад української нації розглядаються на тлі глобальних соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій початку ХХІ ст. На той час в Україні спостерігався рівноправний інтегративний тип розвитку нацменшин і водночас нікуди не зникли зовнішні подразники, що провокували загострення міжетнічних протиріч: втручання Російської Федерації, релігійний чинник, земельне питання, конфлікт культурного світосприйняття тощо. Українська влада сприяла розвитку громадських неурядових організацій, завданням яких був захист інтересів власної етнічної спільноти. У 2000 р. при Президентові України було сформовано Раду представників громадських організацій нацменшин України, до складу якої ввійшли 24 представники національно-культурних товариств всеукраїнського та обласного рівнів.

Станом на 1 січня 2002 р. в Україні нараховувалося 280 тис. репатріантів, серед яких – 250 тис. кримських татар. Ключовим завданням влади стало задоволення економічних і соціальних потреб раніше депортованих осіб та їхніх сімей, напрацювання законодавчої бази, яка б регламентувала їхній статус, права та державну політику щодо них. На тлі нерозв'язаних соціально-економічних і політичних проблем посилювався ідеологічний вплив Кремля на формування сепаратистських настроїв у російськомовних кримчан. Компактне розселення російської нацменшини, поширення російської мови серед інших національностей, насамперед на Сході й Півдні України, зумовлювали популярність проросійських ідей у цих регіонах.

Водночас основними вимірами ідентифікації населення Західної України, на відміну від Східної, залишалися релігійні та етнічні чинники, що

зумовлювали ототожнення себе як громадян України. Проте тут проживало багато нацменшин, які мали помітний вплив на його громадське, політичне життя: росіяни, поляки, угорці, румуни, молдовани. На початку 2000-х рр. Румунія й Угорщина вимагали від України більших політичних прав для осіб румунської та угорської національностей на Закарпатті й Буковині. Обидві країни через національно-культурні товариства намагалися створити підґрунтя для майбутніх автономних районів.

Отже, відсутність консолідованого державного підходу в етнополітичній галузі на початку 2000-х рр. відкривала зовнішньополітичні канали впливу на національні меншини з боку країн-сусідів. Широке застосування урядом Російської Федерації політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних диверсій проти України мали всі ознаки «мережевої війни», яка згодом в умовах російсько-українського збройного протистояння стала називатися «гібридною війною». У полі зору Кремля перебували й певні політичні кола «країн молодोї демократії»: Угорщини, Чехії, Румунії, – через які здійснювався вплив на національні меншини Закарпаття й Північної Буковини.

У підрозділі 4.2 **«Нормативно-правові виміри пошуку етнонаціонального консенсусу»** наголошується на тому, що обстоювання інтересів етноспільнот передбачає застосування як національного, так і міжнародного законодавства. На початку 2000-х рр. український парламент ухвалив низку законодавчих ініціатив, які визначали правовий статус представників національних меншин та умови для його реалізації в Україні.

Нормативно-правовою базою формування нової етнонаціональної політики в Україні стали Конституція України і низка законів («Про національні меншини», «Про ратифікацію Рамкової конвенції про захист національних меншин» та ін.). Водночас Рада представників громадських організацій національних меншин при Президентові України працювала над посиленням діалогу між державою і національними меншинами, докладала зусиль для запобігання міжетнічним протиріччям, формувала засади етнонаціональної політики як одного з визначальних чинників державотворення.

У 2003 р. Україна ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, яка визначала мовний статус нацменшин та регіональної мови, території розповсюдження. Заручившись підтримкою ззовні та маніпулюючи окремими положеннями цього документа, представники російської, румунської, угорської нацменшин тиснули на українську владу, вимагаючи визнання своєї мови як регіональної. Через надмірний вплив зовнішніх чинників це несло реальну загрозу поширення сепаратизму.

Однією із ключових етнонаціональних проблем України початку 2000-х рр. залишався русинський рух, який вимагав визнання русинів окремою національністю. Як засіб тиску на владу Європейську хартію регіональних мов використовували етноспільноти, що проживали компактно, зокрема, на Сході, Півдні і в Криму – російська, на Закарпатті – угорська, на Буковині – румунська.

Враховуючи соціально-політичну ситуацію, що склалася на початку 2000-х рр., уряд України передбачав реалізацію 25 масштабних проектів, спрямованих насамперед на освітній і культурний розвиток кримських татар, розв'язання нагальних соціально-економічних проблем репатріантів.

У 2003 р. Верховна Рада України ухвалила постанову про державну підтримку періодики, що видавалася мовами національних меншин. Фінансова підтримка розвитку ЗМІ національних меншин демократизувала етнонаціональні відносини, однак не убезпечувала їх від засилля проросійського контенту й поширення антиукраїнських настроїв.

Встановлено, що законодавче гарантування прав національних меншин в Україні ґрунтувалося на міжнародних, загальнонаціональних та регіональних правових документах, спрямованих на забезпечення етнонаціонального консенсусу. Нові виклики на початку 2000-х рр. зумовили вдосконалення законодавчої бази, яка хоча частково й відповідала суспільним запитам, однак не стала на заваді «формуванню регіональних соціокультурних анклавів, альтернативних українській ідентичності» (за М.Т. Степиком).

У підрозділі 4.3 *«Політичне позиціонування національних меншин у Помаранчевій революції 2004 р.»* відповідний період характеризується на тлі цивілізаційного вибору українського народу та регіональної диференціації електорального простору. Упродовж декількох років української незалежності кандидати в президенти використовували мову як складник політичної технології з метою привернути увагу виборців. В Україні сформувався феномен внутрішньої двовекторності: одна частина населення підтримувала інтеграцію до Європейського Союзу й НАТО, а інша – прихильно ставилася до утворення союзу з Росією і Білоруссю. Ключову роль у формуванні сепаратистських ідей під час президентських виборів 2004 р. відігравали представники політичних кіл Кремля, про що свідчать северодонецький з'їзд за участю мера Москви Ю. Лужкова та публічні заяви про зацікавленість Росії у федералізації України.

Водночас проросійські організації на Сході України посилювали антипомаранчеву істерію новими міфами про націоналізм та «ненависть» В. Ющенка до жителів Донбасу. Однак не можна ототожнювати політичні погляди всіх росіян. Якщо в Донецькій та Луганській областях, АР Крим вони переважно підтримували проросійські політичні сили і їхніх кандидатів, то в інших регіонах голосували здебільшого за тих кандидатів, що й українці. Про підтримку на президентських виборах В. Ющенка заявили кримські татари, сподіваючись на подальше законодавче закріплення статусу корінного народу Кримського півострова.

Під час виборчих перегонів активізувався політичний рух русинів, спрямований на визнання їх в Україні і світі як окремого етносу. Провладний кандидат від партії регіонів отримав більшість в угорськомовних районах Закарпаття, зокрема, на Берегівщині, незважаючи на близькість угорцям євроатлантичного шляху розвитку. У другому турі президентських виборів Товариство угорської культури Закарпаття підтримало проєвропейського кандидата В. Ющенка. Підтримку євроінтеграційному курсу на виборах висловили євреї, поляки, румуни та інші національні меншини.

Отже, під час «Помаранчевої революції» і на президентських виборах національні меншини виявили активну позицію в обох таборах, оскільки з перемогою того чи іншого кандидата пов'язували певні етнополітичні очікування. Більшість нацменшин підтримувала проєвропейський шлях розвитку, що викликало велику роздратованість російських політтехнологів.

У п'ятому розділі **«Національні меншини України в динаміці суспільно-політичного життя 2004–2010 рр.»** з'ясовуються найважливіші складники суспільно-політичного життя України після Помаранчевої революції в контексті зовнішньополітичних впливів, діалогу держави й суспільства та нереалізованих ідей-стратегій.

У підрозділі 5.1 **«Етнополітичні процеси в Україні після Помаранчевої революції: ідеї-стратегії та нереалізовані проєкти»** стверджується, що євроінтеграційний шлях розвитку, який обрала Україна, потребував удосконалення законодавства про національні меншини, формування концепції державної етнополітики та розроблення основних засад регулювання міжетнічних відносин з метою упередження деструктивних проявів у національній сфері. Водночас наміри Президента України ліквідувати Державний комітет національностей і міграції викликали занепокоєння як в експертному середовищі, так і серед лідерів національних меншин. Це привернуло увагу і європейської спільноти, представники якої висловлювалися про недоцільність ліквідації центрального органу-регулятора міжетнічних відносин. У відповідь у 2005–2007 рр. в Україні було створено профільні інститути: Державний комітет у справах національностей і релігій та Раду з питань етнополітичної політики, яка так і не розгорнула належної роботи.

З урахуванням не лише етнічного різноманіття, а й поліконфесійності України, у 2007 р. була реорганізована попередня управлінська структура і створений Державний комітет України у справах національностей та релігій. Проте не було передбачено існування функціонального підрозділу, який би відповідав за урядову етнополітику. Упродовж 2005–2010 рр. не відбулася анонсована модернізація законодавства в галузі міжнаціональних відносин, а кілька указів Президента щодо національних меншин мали переважно декларативний характер.

Після революційних подій 2004 р. проросійські політичні сили в Україні розгорнули кампанію з надання російській мові статусу регіональної або навіть другої державної. Водночас команда «помаранчевих» сформувала власне бачення етномовної політики. Міністерство освіти і науки України рекомендувало системно утверджувати державну мову у вищій освіті, водночас уникаючи політизації мовного питання. Слабкі позиції держави на Південному Сході України сприяли активізації проросійських радикальних сил. У листопаді 2006 р. проросійська організація «Донецька республіка» розпочала збір підписів для проведення всеукраїнського референдуму стосовно федералізації. Використовуючи політичну кризу, активізувалися русинські організації Закарпаття, вимагаючи у 2007 р. на сесії обласної ради внесення етноніму «русин» до переліку національностей регіону. За браком соціальної бази подібні ідеї не мали успіху.

Отже, відсутність у «помаранчевої» команди розгорнутої державної стратегії змін в етнонаціональній сфері, запізнілі проекти формування мобілізаційних механізмів громадянської ідентичності, зволікання із планами регіонального розвитку і програмою дій уряду в цій галузі не сприяли консолідації багатоетнічної і політично різноманітної України. Нерішучі спроби реагування держави на етнополітичні виклики на Сході України, у Криму й на Закарпатті або їх відсутність взагалі лише заохочували деструктивні сили.

У підрозділі 5.2 *«Складники суспільно-політичного життя України 2005–2010 рр.: міжетнічний діалог і прорахунки внутрішньої політики»* з'ясовуються причини невдач «помаранчевої» команди у справі консолідації українського суспільства та його інтеграції до європейської спільноти, неспроможності протистояти деструктивним силам.

Етнічні спільноти поступово розчаровувалися внутрішньою політикою «помаранчевих», а саме: відсутністю зваженої і вивіреної стратегії етнонаціональної політики та умов розвитку національно-культурної автономії, слабкою реакцією правоохоронців на прояви ксенофобії. Упродовж 2007–2010 рр. окремі вияви міжнаціональної ворожнечі мали місце в Криму, Одеській і Закарпатській областях. У зв'язку з цим Міністерство внутрішніх справ України 31 травня 2007 р. ухвалило «План заходів МВС України щодо протидії расизму на період до 2009 року». У 2007 р. в СБУ був створений спеціальний підрозділ із виявлення і протидії національній ворожнечі, а в 2009 р. до Кримінального кодексу України внесені зміни, які передбачали відповідальність за злочин проти особи на ґрунті національної, расової чи релігійної нетерпимості. 2008 рік Президент України проголосив роком міжкультурного діалогу з метою формування толерантного ставлення до національних меншин. У 2008 р. в АР Крим, Донецькій, Миколаївській, Одеській, Чернівецькій областях ухвалено регіональні програми розвитку загальної середньої освіти на період до 2010 р., у яких передбачалося навчання рідною мовою нацменшин.

Водночас будь-які спроби популяризації та розвитку української мови в усіх сферах суспільного життя зустрічали спротив керівництва і місцевих кланів АР Крим, Донбасу, де простежувалася мовна асиміляція не лише етнічних українців, а й представників інших національних громад. Тотальна русифікованість регіонів ставала перешкодою українському державотворенню. Так само угорці Закарпаття негативно сприймали реформи культурно-освітньої сфери 2007–2010 рр., підтримуючи політичні організації, які виступали за офіційну двомовність чи отримання статусу регіональної мови.

Підсумовуючи вищезгадане, зазначимо, що поряд із позитивними зрушеннями в соціокультурному розвитку нацменшин України спостерігалися й певні прорахунки. Гальмувалися євроінтеграційні процеси, нерішуче впроваджувалися соціальні реформи, зокрема, у сфері регулювання етнонаціональних відносин. Втрата «помаранчевою» командою значної частини своїх прихильників серед національних меншин водночас посилювала проросійські політичні сили, які використовували етномовне питання як засіб

досягнення своєї політичної мети. Поглиблення міжетнічних протиріч в Україні послаблювало її міжнародні позиції і ставило під загрозу суверенітет і територіальну цілісність.

У підрозділі 5.3 **«Національні меншини України і зовнішньополітичні виклики 2005–2010 рр.»** виокремлюються регіональні особливості міжетнічних відносин як один із чинників посилення зовнішнього впливу на етнополітичну ситуацію в Україні. Скориставшись внутрішньою нестабільністю в Україні, низка країн-сусідів спробувала задовольнити власні інтереси. Румунія висунула претензії щодо острова Зміїного та каналу Дунай – Чорне море, Росія активізувала блокування євроатлантичної інтеграції України, Угорщина також нагнітала політичні пристрасті, Польща нагадала про розбіжності в історичних оцінках окремих подій (діяльність ОУН-УПА тощо). Після Помаранчевої революції Москва зробила ставку на російську діаспору в Україні, використовуючи потужні пропагандистські інструменти, мовне та релігійне питання, проросійські організації в Донецькій, Луганській, Харківській, Одеській областях.

У Криму дестабілізаційну роль відігравало місцеве самоврядування Севастополя, де на постійній основі проживало 30 тис. громадян Росії, колишніх військових. Водночас етнічні й релігійні відмінності Східної і Західної України використовувалися для дестабілізації всередині країни з метою послаблення ролі України в Чорноморському басейні та перешкоджання співпраці з ЄС і НАТО. Найбільшої гостроти в південно-східних областях України набуло політизоване мовне питання, яке зводилося до вигаданих Москвою утисків російської мови та захисту прав співвітчизників.

Упродовж 2006–2009 рр. Південь України знову став епіцентром активізації проросійського радикального руху, де з 1990-х рр. поширювалися ідеї створення самостійного Новоросійського краю. Політичні сили «Родина», «Единая Одесса», «Единое отечество» за фінансової підтримки Кремля поширювали антиукраїнську істерію, провокували зіткнення між проросійськими і проукраїнськими організаціями, розпалювали міжнаціональну ворожнечу. Водночас спостерігався черговий тиск на українську владу русинського руху Закарпаття, фінансованого у 2008–2009 рр. російським урядовим фондом «Русский мир». Окрім проросійських організацій, русинський рух підтримували УПЦ Московського Патріархату та РПЦ. Строкатий етнічний склад Карпатського євро регіону не лише збагачував добросусідську співпрацю країн і народів у єдиному економічному просторі, а й неодноразово демонстрував втручання певних політичних сил країн-сусідів в українські справи.

Доведено, що у 2005–2010 рр. активізувався зовнішній вплив на етнополітичну ситуацію в Україні, а відсутність державної концепції етнонаціональної політики, невідповідність законодавчої бази нацменшин викликам часу лише полегшували втручання у внутрішні справи країни.

У шостому розділі **«Етнополітична строкатість України в динаміці зовнішньополітичних змін»** аналізується нормативно-правова база міжнаціональних відносин України в умовах перезавантаження її

зовнішньополітичного курсу, а також з'ясовуються місце і роль нацменшин у стратегіях країн-сусідів.

У підрозділі 6.1 **«Трансформація нормативно-правової бази міжнаціональних відносин у 2010–2014 рр.»** висвітлюються спроби реформування в Україні тодішньої моделі етнонаціональної політики та ухвалення одіозного Закону «Про засади державної мовної політики». Із перебалансуванням влади 2010 р. спостерігалось переосмислення етнонаціональної політики в Україні з урахуванням інтересів Російської Федерації. У 2010 р. був ліквідований Державний комітет у справах національностей та релігій, а його повноваження передані Департаменту в справах релігій та національностей у структурі Міністерства культури. На виконання рекомендацій Європейського союзу щодо лібералізації візового режиму Верховною Радою України було розглянуто законопроект «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», проте європейська спільнота не визнала його позитивної дії. Найвразливішими етнічними спільнотами залишалися роми, євреї, кримські татари. У квітні 2013 р. було схвалено «Стратегію захисту та інтеграції ромської національної меншини до 2020 року», яка передбачала відповідні заходи з її соціалізації та активізації участі в державотворенні.

У 2010 р. вкотре запропоновано парламенту України законопроект «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», остаточно ухвалений у 2014 р. Утім за фасадом демократичних стандартів етнонаціональних відносин насправді утверджувалася політика русифікації. У 2012 р. було ухвалено Закон «Про засади державної мовної політики». Попри те, що він визначав статус української мови як державної, використання регіональних мов збільшувалося у випадку, якщо їх носії становили не менше 10% від населення області. Фактично це означало подальшу русифікацію країни та визнання в майбутньому російської мови другою державною. У серпні-вересні 2012 р. статусу регіональної мови набула російська в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Харківській, Херсонській областях та м. Севастополі, угорська – у населених пунктах Закарпатської області, а румунська – Чернівецької області.

Згідно з висновками Венеційської комісії, цей мовний законопроект не забезпечував оптимального балансу між розвитком і використанням державної мови та захистом мов меншин. 23 лютого 2014 р., у розпал Революції Гідності, скандальний закон було визнано таким, що втратив чинність, а 28 лютого 2018 р. Конституційний Суд України визнав Закон «Про засади державної мовної політики» неконституційним через порушення процедури ухвалення.

Як бачимо, оновлення законодавства у сфері національних меншин у 2010–2013 рр. мало всі ознаки русифікації держави, що породжувало нові етнонаціональні конфлікти, ставлячи під загрозу національні інтереси, територіальну цілісність України.

У підрозділі 6.2 **«Вплив перебалансування зовнішньої політики України на етнонаціональні процеси»** акцентовано увагу на тому, що переорієнтація етнополітичного курсу у 2010–2013 рр. зумовила зміну

нормативно-правової бази та структури регулювання етнонаціональних відносин. Ліквідація Державного комітету з питань національностей і релігій та Ради з питань етнонаціональної політики при Президентові України, розосередження його повноважень по різних відомствах негативно вплинули на координацію етнонаціональної політики. На місцях відповідні функції було віднесено до компетенції управлінь чи відділів культури, які виконували переважно моніторингові функції. Проведені реформи лише ускладнили реалізацію заходів з утвердження поліетнічної єдності України.

Створені на місцях громадські гуманітарні ради не могли в повному обсязі замінити колишні дорадчо-консультативні органи влади у сфері етнонаціональних відносин, які склалися переважно із представників громадських організацій національних меншин України. У складі громадських гуманітарних рад Волинської, Івано-Франківської, Київської, Сумської, Чернігівської областей взагалі не було представників національно-культурних товариств. Натомість саме вони мали забезпечувати взаємодію із громадськими організаціями у вирішенні нагальних питань розвитку етнічної, мовної та культурної самобутності національних меншин України.

Громадська гуманітарна рада не змогла в повному обсязі забезпечити розв'язання назрілих проблем національних меншин як на регіональному рівні, так і всеукраїнському. Більшу частину державного фінансування друкованих видань мовами нацменшин отримали саме російськомовні. І хоча десятки законопроектів перебували в Комітеті з прав людини, національних меншин та міжнаціональних відносин, проте ухвалювалися лише ті, які подавала провладна сила – партія регіонів. У 2013–2014 рр. зросла кількість звернень до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (омбудсмена) про порушення з боку працівників правоохоронних органів, недотримання права на свободу й особисту недоторканність.

Загалом структурні зміни в системі управління етнонаціональними відносинами 2010–2013 рр. негативно позначилися на регулюванні етнополітичних процесів в Україні. Попри рекомендації представників громадських організацій, експертного середовища, керівництво країни ухвалювало рішення, які йшли врозріз із суспільною думкою та просували розвиток мовно-культурних традицій переважно російської нацменшини.

У підрозділі 6.3 *«Національні меншини України у стратегіях країн-сусідів»* акцентується увага на тому, як ухвалений у 2012 р. закон «Про засади державної мовної політики» фактично став джерелом конфліктів і породжував етнополітичну дезінтеграцію України. Зміцнення позицій російської мови в Україні стало важливим складником реалізації концепції «русского мира». З огляду на засилля проросійських сил у владних структурах такі дії дестабілізували етнополітичні процеси та поглиблювали цивілізаційний розкол між українськомовним і російськомовним населенням. Спроби запровадження російської мови як регіональної в Запоріжжі, Луганську, Одесі, Дніпропетровську (Дніпрі) спричинили низку акцій протесту.

На тлі «модернізації» мовного законодавства посилювалися соціальні конфлікти. Цим скористалася Росія, яка прагнула зберегти політичний вплив на

Україну та сформувати буферну зону між країнами НАТО та Російською Федерацією. Водночас в українському суспільстві посилювалися розбіжності щодо вибору суспільно-політичної моделі розвитку країни і геополітичних орієнтацій. Якщо в південно-східному регіоні значна частина населення традиційно орієнтувалося на Росію, то в західних областях збереглися традиції консолідації на національному ґрунті. Російський імперський та український етнонаціональний культурні проекти перебували в постійному структурному конфлікті через несумісність культурних кодів.

Поширення історичних міфів промосковськими силами сприяло формуванню російських цінностей та специфічної самоідентифікації в окремих категорій населення. Найбільше поширилося це явище на Кримському півострові, на Донбасі та в Одеській області. У 2010 р. було скасовано курс на зближення з НАТО, а Російська Федерація запустила механізм роздроблення країни за національною ознакою на кшталт Молдови чи Грузії.

Водночас спостерігалось використання «русинського питання» для штучної дестабілізації суспільно-політичного життя на Закарпатті, провокування розколу між мешканцями краю на мовно-етнічному ґрунті з боку як окремих русинських організацій, так і розвідувальних структур і агентів впливу Росії. Політичне загравання Угорщини з Російською Федерацією стало одним з імовірних складників реалізації ідеї створення «Великої Угорщини» внаслідок включення до її складу Закарпаття, що пропагується парламентською партією «Йоббик».

Отже, у 2010–2014 рр. українською владою було допущено низку стратегічних прорахунків, що посилювали міжетнічну напругу в країні. Окрім того, не було ухвалено закон про концепцію державної етнонаціональної політики, де чітко визначалася б стратегія відносин держави з різними етнічними групами. Через засилля агентів російського впливу у владних та безпекових структурах України у 2010–2014 рр., превентивна політика щодо покращення етнополітичної ситуації в регіонах не могла бути ефективною, навпаки, штучно продукувалися нові сценарії етнополітичних конфліктів.

Сьомий розділ «Національні меншини України в умовах неоголошеної російсько-української війни» присвячується проблематиці нацменшин в умовах гібридної війни Російської Федерації проти України, яка визначала деякі особливості державного регулювання міжнаціональних відносин.

У підрозділі 7.1 **«Особливості державного регулювання міжнаціональних відносин»** стверджується, що суспільно-політичні події весни 2014 р. стали потужним чинником націєтворення. Водночас анексія Криму, посилення гібридної війни Російської Федерації проти України розглядаються як визначальні зовнішньополітичні чинники політизації національних меншин. Правовий нігілізм агресора і слабкий опір світової спільноти заохочували його до нових територіальних захоплень.

Нагальною проблемою від початку анексії Криму стало визначення статусу кримських татар як корінного народу. Підготовка у 2014 р. відповідного законопроекту відставала від реальних подій у Криму. 22 вересня

2016 р. Верховна Рада України затвердила рекомендації парламентських слухань щодо розроблення стратегії реінтеграції Кримського півострова, де йшлося про підготовку змін до Конституції України стосовно визнання кримських татар, караїмів та кримчаків корінними народами України. Утім більша частина рекомендацій так і не була втілена в життя. Під час проведення антитерористичної операції на Сході України, 17 квітня 2014 р. Парламент ухвалив Закон «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою». Уперше на законодавчому рівні було затверджено механізм надання статусу особам, депортованим за національною ознакою, соціальної допомоги, компенсації, а також визначено гарантії держави стосовно захисту репатріантів.

У листопаді 2015 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про визнання геноциду кримськотатарського народу», у якій, з-поміж іншого, констатувалися репресії Російської Федерації проти цього народу після анексії півострова.

Закон України «Про національну безпеку України» 2018 р. скасував дію трьох попередніх законодавчих актів і став важливим кроком у боротьбі проти російської агресії та стимулом для модернізації сектору безпеки й інтеграції його до НАТО. Закон «Про освіту» 2017 р., який спричинив чимало дискусій, насправді підтверджував, що українська мова є єдиною державною мовою України, яка не обмежує використання мов нацменшин і корінних народів. У 2016 р. розпочалася робота з відновлення діяльності угорсько-української, румунсько-української і німецько-української комісій, а також було окреслено низку заходів щодо зміцнення національної єдності та консолідації суспільства.

Етнополітичне, мовне, освітнє питання зазвичай в українському суспільстві порушувалися або під час виборів з метою мобілізації електорату, або у зв'язку з посиленням дезінтеграційних процесів. В умовах російсько-українського військового протистояння ці питання мали безпекове значення і були спрямовані на збереження Української держави, цінностей її цивілізаційного вибору – інтеграції до європейського співтовариства.

У підрозділі 7.2 **«Зовнішні чинники політизації національних меншин України»** виокремлюються регіони потенційних міжетнічних протистоянь, а саме: Закарпаття й Одеська область. Представники проросійського напрямку на Закарпатті вимагали визнання окремої «русинської національності», надання автономії або навіть незалежності регіону та прагнули зрощення із проросійськими сепаратистськими політичними партіями в Україні.

Після окупації Російською Федерацією окремих районів Донецької і Луганської областей Угорщина послабила тиск на Україну щодо створення Притисянського автономного району. Проте правляча партія «Фідес» не відмовилася від ідеї подвійного громадянства для угорців Закарпаття. Будапештом не відкидаються спроби домогтися територіально-культурної автономії для угорців у Закарпатській області.

В Одеській області компактно проживають майже дві третини болгар України та численна молдовська національна меншина, етнічні громади румунів, ромів, гагаузів, поляків, албанців. Вони є об'єктом певного впливу з боку російських спецслужб, що перебувають у невизнаній Придністровській

Молдавській республіці. Відсутність належної взаємодії Одеської ОДА з місцевими громадами, протидія опозиційних сил курсу на децентралізацію та укрупнення громад спричинили дестабілізацію суспільно-політичного життя в регіоні.

Важливу роль у процесах політизації етнічності відіграє мовний чинник. Як показують соціологічні дослідження, існує кореляційна залежність між мовно-етнічною ідентичністю частини громадян та їхньою вразливістю перед проросійською пропагандою. Окрім того, категорія нацменшин із найменшою зайнятістю в інтелектуальній сфері найбільше відкрита до інформаційного впливу. Мова йде про болгар і угорців, які перебувають під потужним впливом антиукраїнської пропаганди з боку adeptів «русского мира».

На сучасному етапі лише поглиблений діалог між органами влади та етнічними громадами сприятиме гармонізації міжетнічних відносин, соціокультурному розвитку і розв'язанню нагальних економічних питань, що є визначальним чинником нейтралізації деструктивних зовнішньополітичних впливів на етнонаціональну сферу України.

У підрозділі 7.3 *«Національні меншини в гібридній війні Російської Федерації проти України»* вказується на те, що із 2014 р. Російська Федерація посилювала свій вплив на країни, що межують з Україною, зокрема, на Угорщину, як на державному рівні, так і на рівні маргінальних націоналістичних сил. Окупація Криму і бойові дії на Донбасі продемонстрували неготовність України протистояти таким інформаційним війнам. Звільнення Надзвичайного і Повноважного Посла України в Угорщині за неможливості призначення нового до інаугурації Президента України послаблювали здатність адекватно реагувати на виклики.

У прицілі гібридної війни Російської Федерації проти України перебували південно-східні регіони, густонаселені етнічними росіянами. Багаторічна російська пропаганда, співпраця технічно застарілого промислового комплексу цих регіонів із російськими підприємствами, експорт товарів формували проросійську налаштованість населення південних і східних областей України. Водночас Російська Федерація формувала проросійські групи впливу з місцевих еліт, постійно здійснювала інформаційно-пропагандистський вплив на населення.

Навесні 2016 р. в м. Одесі та влітку 2017 р. в Запорізькій та Одеській областях були спроби інсценізувати для російських ЗМІ порушення прав болгар України шляхом перекривання автомагістралей із болгарськими прапорами та плакатами пропагандистського змісту.

На тлі формування нової законодавчої, нормативно-правової бази в освіті України активізувалися мовні претензії з боку Угорщини. Прагнення української влади залучити угорську нацменшину до державотворення через поширення державної мови наштовхнулися на спротив угорського уряду, блокування ним проведення зустрічей Україна-НАТО на міністерському та найвищому рівнях. Загострення етнонаціональної ситуації на Закарпатті певним чином пов'язане із зовнішньополітичним впливом Російської Федерації на деякі країни-члени ЄС. Угорський уряд вбачає в законі «Про освіту» загрозу

правам угорців в Україні, тоді як Польща й Україна досягли взаєморозуміння. Такий підхід сприяв розвитку українсько-польських відносин і польської національної меншини в Україні.

Водночас посилюється політика русифікації в анексованому Російською Федерацією Криму та окремих районах Донецької і Луганської областей. Закриваються українськомовні школи і класи, до мінімуму зводиться вивчення кримськотатарської мови в освітніх закладах, нав'язується імперська ідеологія «русского мира».

Отже, в умовах російсько-українського збройного протистояння міжетнічна взаємодія набуває дедалі більшої ваги в консолідації українського суспільства. Саме тому гармонізація міжнаціональних відносин, забезпечення демократичного розвитку нацменшин у всіх сферах суспільного життя, їх консолідація на базі європейських цінностей – важливий складник безпекової стратегії сучасної Української держави.

ВИСНОВКИ

1. Вітчизняна та зарубіжна історіографія становища національних меншин у 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. за хронологічним принципом умовно поділяється на два етапи. Перший етап (1991–2013 рр.) характеризується домінуванням студій, спрямованих на розв'язання проблем, що актуалізувалися у сфері національних відносин після розпаду СРСР. Крім використання національного чинника різними політичними силами у своїй боротьбі за електорат, зазначений період ознаменувався ще й зовнішнім впливом з боку Росії. Другий етап розпочався у 2014 р. і триває донині. Дослідження проблематики національних меншин українськими вченими набуло нових характерних рис, сформованих під впливом гібридної війни. Переосмислення багатьох проблем у міжнаціональних відносинах нині відбувається крізь призму національних інтересів.

До основних проблемно-змістових аспектів дослідження національних меншин України 1991–2018 рр. належать: формування правового статусу етнічних меншин, їхня політична та культурно-громадська діяльність; реалізація державної етнонаціональної політики; регіональні особливості етнонаціональних процесів в Україні; вплив російського та європейського цивілізаційних чинників на етнополітичний розвиток України; особливості регіональної ідентичності, електоральної та іншої суспільної поведінки; удосконалення нормативно-правової бази; питання мовної різноманітності тощо.

Поява таких понять як «українська етнополітика», «міжцивілізаційні відносини», «етнополітична регіоналізація» тощо є свідченням переходу до нової моделі науки та стратегії взаємовідносин науки і влади. Провідною тенденцією для української та зарубіжної науки в цей час є впровадження полідисциплінарних дослідницьких практик, а також уведення до наукового обігу нових джерельних комплексів. Водночас стиль і проблематика досліджень українських та зарубіжних учених у сфері міжетнічних відносин помітно відрізняються. Українські вчені здебільшого намагаються науково

осмислити й запропонувати шляхи розв'язання проблем нацменшин, дієві механізми їх інтеграції, удосконалення державного менеджменту у цій сфері. Натомість англomовна історіографія більше уваги приділяє вивченню етнонаціональних ідентичностей та їхнього впливу на державу.

Провідне місце в сучасному історіографічному дискурсі посідає проблема етнічних суперечностей та конфліктів, а також причин їхнього виникнення. До актуальних дослідницьких питань слід віднести окупацію Росією півострова Крим та нерозв'язані проблеми кримськотатарського народу; становище російської національної меншини та її вплив на суспільно-політичне життя України; підривну роль Російської Федерації в «угорському питанні» на Закарпатті та на Півдні України; питання державної мови та освітньої реформи; залучення національних спільнот до державотворчої діяльності.

2. Теоретико-методологічні засади дослідження базуються на концептуальному доробку відомих вітчизняних і зарубіжних учених, сучасному поняттєвому апараті та інструментах наукового пошуку. Автор скористався етнодержавницьким підходом у науковому осягненні політико-правової сфери етнічного буття, трактуючи українську націю і національні меншини як його повноправні суб'єкти, а ключові поняття: «етнос», «нація», «національність», «національна меншина», «етнополітика» – під кутом зору як усталеного, так і дискурсивного змістового наповнення термінів.

Велика частка тезаурусу в царині національних меншин сформувалася під час фундаментальних наукових досліджень та підготовки нормативно-правових документів, організації законодавчої і виконавчої влади. Акцентується увага на наявній термінологічній плутанині та підміні деяких понять у законодавчих актах при трактуванні недосконалого російськомовного визначення «регіональні мови або мови меншин» замість базового англomовного «регіональні або міноритарні мови», де поняття «minority» означає не «меншини», а «меншості», мова яких є засобом спілкування певної кількості громадян.

У своєму дослідженні автор послуговувався документами Підкомісії з попередження дискримінації і захисту меншин ООН для з'ясування міжвидових сутнісних відмінностей меншин, а саме: релігійної, расової, мовної, етнічної, національної під кутом зору впливу на політичні чи соціальні процеси в межах території проживання або в масштабах держави.

Держава розглядається як інструмент суверенності і реалізації права на самовизначення. Такий підхід зумовив аналіз міжетнічних відносин в Україні у площині конструктивно-деструктивних впливів етнічних стереотипів на тлі зовнішніх викликів – гібридної війни і нав'язування ідей «руського мира». У зв'язку з цим логічним видається переосмислення проблематики міжетнічної комунікації, осучаснення стратегії розвитку з метою збереження культурної ідентичності, інтеграції етноспільнот у сучасну політичну націю.

3. Законодавче забезпечення прав національних меншин в Україні ґрунтувалося на міжнародних, загальнонаціональних та регіональних нормативних документах, ухвалених здебільшого впродовж 1990-х рр. У 2000-х рр. законодавство в цій сфері частково вдосконалювалося з огляду на загрози

політичного сепаратизму і зовнішні виклики. Тогочасна нормативно-правова база забезпечувала реалізацію суспільних запитів етнічних меншин лише частково. Водночас вона створювала можливості для поширення антиукраїнських ініціатив іншими країнами в середовищі національних меншин і подальшої дестабілізації ситуації в державі. Половинчастість реформ і зволікання з розв'язанням назрілих проблем у царині національних відносин дали змогу зарубіжним державам втручатися у внутрішні справи України, перешкоджаючи реалізації права вибору на користь європейських цінностей і демократії.

Відсутність на початку ХХІ ст. чіткої стратегії етнонаціональної політики, незлагодженість у розв'язанні мовного питання, нездатність модернізувати законодавство, яке регулює права національних меншин призвели до невдач у внутрішній політиці «помаранчевої» влади. Невтручання влади в етнополітичні процеси, її байдужість та бездіяльність уможливили зростання популярності сепаратистських та автономістських закликів у Криму, на Донбасі та Закарпатті, в окремих районах Чернівецької області. Законодавчі ініціативи 2010–2013 рр. мали на меті тотальну русифікацію України та створення благодатного ґрунту для втілення загарбницьких планів Російської Федерації. Для вкорінення проросійської ідеології в українському соціумі було штучно сконструйовано феномен двомовності, який базувався на вигаданих утисках російськомовного населення.

Україні, попри активні намагання ззовні порушити злагоду між різними національностями, упродовж тривалого часу вдавалося запобігати внутрішнім конфліктам на ґрунті етнічності. Водночас було допущено й низку стратегічних помилок. Ідеться насамперед про політику щодо кримських татар, які розглядалися керівництвом України як більша загроза, аніж «руський мир». Їхня адаптація на рідній землі проходила повільно, оскільки цьому процесу чинили опір проросійські сили, керовані московськими спецслужбами. До цього слід додати невирішеність земельного питання.

4. Після розвалу радянської імперії Російська Федерація не полишила плану реанімувати союзне утворення. Ставка робилася на штучне формування зон конфліктів на міжнаціональному ґрунті в Україні. Конфліктогенними регіонами були обрані Крим, де штучно зіштовхувалися інтереси кримських татар і росіян, Закарпаття, де розігрувався сценарій політичного русинства, Донбас, де російськомовне населення залякувалося примусовою українізацією. У східних регіонах України під впливом російської нацменшини сформувалася контрверсійна ідентичність щодо українського політичного проекту, яка стала живильним ґрунтом для поширення сепаратистських ідей.

Найбільше ситуація загострилася під час президентських виборів 2004 р. Росія намагалася переконати населення південно-східних регіонів України в тому, що вони відмінні від своїх співвітчизників із західних областей за мовною ознакою та історичним минулим, і це їй вдавалося. Серед проросійського населення поширювали хибні твердження про «зневажені» права національних меншин, «насильницьку українізацію».

Важливим складником подолання міжнаціональної напруги, розв'язання етнополітичних проблем став міжурядовий діалог та створення двосторонніх комісій, а згодом підписання договорів між Україною і Болгарією, Естонією, Литвою, Латвією, Румунією, Польщею, Угорщиною та іншими державами. Становлення і розвиток соціокультурного, політичного полілогу з європейськими країнами сприяли утвердженню української державності, що особливо важливо в умовах деструктивного впливу Російської Федерації на південно-східні регіони. Водночас унаслідок неоголошеної російсько-української війни, окупації Криму й Донбасу помітно зменшилася дистанція між українцями й національними меншинами.

5. Особливістю розвитку українського етнополітичного простору стала відсутність політичних партій нацменшин загальнонаціонального масштабу. Водночас на місцевому рівні нацменшини мали вільний доступ до представницьких органів. Переформатування центрального органу в царині міжнаціональних відносин, постійні кадрові заміни негативно позначилися на координації, оперативності ухвалення важливих рішень у сфері етнополітики.

Росія, яка всіляко прагнула запобігти долученню України до Євросоюзу й НАТО, застосовуючи засоби інформаційно-пропагандистського впливу на населення Криму й Донбасу, на початку 2000-х рр. розгорнула так звану мережеву війну, яка згодом стала називатися гібридною. Російськомовне населення виявилось найчутливішим до ідей «русского мира».

На виборах 2004 р. кандидати в президенти намагалися використати національні меншини у власних інтересах і збільшити рейтинги завдяки їхній підтримці. Особлива увага під час тих виборчих перегонів була приділена російськомовному населенню. За безпосередньої підтримки Російської Федерації проросійським політичним силам в Україні в частини національних меншин Сходу, Півдня та Криму подекуди вдалося сформувати хибну думку стосовно можливого поширення ідей радикального українського націоналізму. За тією ж схемою чинився тиск і на національні меншини інших регіонів держави. Російськими політтехнологами були апробовані нові політичні маніпуляції.

6. У другій половині 1990-х рр. Російська Федерація дедалі більше посилювала політичний та економічний тиск на Україну. Для цього вона використовувала весь арсенал своїх спецслужб, ЗМІ та мовну проблематику. Це спричинило загострення в Україні міжнаціональних суперечностей на тлі соціально-економічних труднощів. Тогочасній суспільно-політичній дійсності були притаманні такі тенденції: 1) відсутність послідовної етнонаціональної політики та загравання з нацменшинами з боку влади, що позначилося на настроях та політичних уподобаннях частини українського соціуму; 2) поширення українофобії та шовінізму серед представників товариств проросійської та прорумунської орієнтації, заперечення існування української нації; 3) Російська Федерація в зовнішній політиці активізувала тактику захисту «соотечественников» за кордоном, тлумачачи у вигідному їй ключі ратифіковану Верховною Радою України у 2003 р. «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин».

Історичний досвід національних, етнополітичних процесів 1990-х–початку 2000 рр. в Україні має бути усвідомлений і врахований владою сьогодні в нових соціально-економічних, політичних і міжнародних реаліях.

7. Російська агресія проти України кинула серйозні виклики усій світовій спільноті і насамперед – країнам Європи. Збройна агресія на Сході України засвідчила, що проблема забезпечення миру та безпеки все ще є актуальною на європейському континенті. Усвідомлення небезпеки, що надходить від Росії для всього регіону, згортання співпраці з нею і запровадження санкцій є формою вираження протесту інших держав проти ситуації, яка склалася навколо України, а також підтвердженням їхнього наміру обстоювати принципи міжнародного права. Досвід минулого переконливо свідчить, що європейські країни мають об'єднатися, діяти спільно, адже політика «умиротворення агресора» лише підживлює його протиправні дії.

Росія зробила ставку на національні меншини України, намагаючись дестабілізувати ситуацію та запустити дезінтеграційні процеси задля отримання контролю не лише над деякими регіонами, а й над усією країною. Істотною загрозою єдності дотепер залишаються спроби проросійських політичних сил нав'язати суспільству ідею федералізації України; заперечити українську національну ідентичність; дискредитувати державну владу; посіяти розбрат у всіх сферах суспільного життя.

Водночас унаслідок гібридної війни змінилися ціннісні орієнтири українців: визначальними стали не національність чи мова, а ставлення до незалежної суверенної України. Російсько-українське протистояння прискорило налагодження міжрегіональних гуманітарних зв'язків за участю етнічних спільнот, територіальних громад задля подолання стереотипів, досягнення взаєморозуміння між регіонами і реалізації європейського вибору України.

8. Історичний досвід українського державотворення показав, що багатовекторність зовнішньої політики України відіграла для неї деструктивну роль і опосередковано призвела до тимчасової втрати частини українських земель на Півдні і Сході в результаті агресивних дій Російської Федерації.

У зв'язку з цим нами були випрацьовані рекомендації щодо гармонізації міжнаціональних відносин в Україні як поліетнічній державі, забезпечення її подальшого стабільного розвитку. Необхідно припинити політичні спекуляції довкола таких питань як суверенітет, національна історія, мова, кордони, армія, національні меншини тощо. Важливо вибудувати адекватну, виражену, глибоко продуману на перспективу військово-політичну, соціально-економічну доктрину Української держави. На часі зменшити залежність (енергетичну, гуманітарну, фінансово-економічну) від сусідніх держав і почати будувати з ними паритетні відносини.

В основу політики держави має бути покладене формування загальнонаціональних цінностей, подолання дистанційованості між представниками етнічних меншин, зміцнення міжетнічної толерантності, глибоке усвідомлення всіма громадянами взаємозв'язку між правами нацменшин та боротьбою за свободу й незалежність у неоголошеній російсько-українській цивілізаційній війні. Актуальним залишається ухвалення Стратегії

української гуманітарної політики для формування загальнонаціональної ідентичності на фундаменті незалежності і територіальної цілісності.

Актуалізується проблема формування нового історичного дискурсу в галузі національних меншин з огляду на ціннісні орієнтири українського народу, подолання ментальної роздвоєності, що виникла внаслідок тривалого ідеологічного впливу в роки колоніальної залежності України. І в цьому ракурсі на часі розкриття внеску національних меншин України в розвиток української культури, науки, освіти. Безальтернативним залишається пошук шляхів примирення, установлення історичної істини щодо подій, які стали каменем спотикання в міжнаціональному діалозі. Існує нагальна необхідність інтенсифікувати міжнаціональні діалоги з контроверсійних питань історії, культури, суспільного життя заради пошуку порозуміння між громадянами всіх регіонів України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографія

1. Коцур В.В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.: Монографія. Переяслав-Хмельницький. ФОП Домбровська Я.М., 2019. 594 с.

Рецензії:

Даниленко В. Рецензія на монографію Коцура В.В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М., 2019. //«Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 8. С. 367–371.

Ніколаєць Ю. Рецензія на монографію Коцура В.В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М., 2019. // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 46. С. 261–262.

Шевченко Р. Рецензія на монографію Коцура В.В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М., 2019 // Історія науки і біографістика: електрон. наук. фахове вид. 2019. № 4. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-4/15.pdf>.

Колективні монографії

2. Коцур В. Донбас у процесах суверенізації Української РСР // Донбас в етнополітичному вимірі. Авторський кол.: В. Котигоренко (керівник), О. Калакура, Л. Ковач, В. Коцур, Н. Кочан, Н. Макаренко, Ю. Ніколаєць, М. Панчук, О. Рафальський. К., 2014. С. 143–172.

3. Коцур В. Політична поведінка населення і її чинники. Галичина в процесах суверенізації республіки // Галичина в етнополітичному вимірі / авт.

кол.: В.О. Котигоренко (керівник), В.А. Войналович, О.Я. Калакура та ін. К., 2017. С. 312–388.

4. Kotsur V.V. National Minorities of Ukraine in the scientific discourse of ukrainian and foreign researchers of 1990's of 20th century – beginning of 21st century. // *New Stages of Development of Modern Science in Ukraine and EU Countries: monograph / edited by authors. 5th ed. Riga, Latvia, 2019. P. 328–358.*

Статті у наукових фахових виданнях, визначених МОН України

5. Коцур В.В., Домбровська Л.М. Вірмени в етнополітичному просторі України 1991–2012 рр.: правова, культурна, громадська та релігійна самобутність // *Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 199–205.*

6. Коцур В.В. Етнополітична специфіка Донбасу та її відображення в англомовній історіографії // *Гілея: наук. зб. К., 2012. Вип. 62. С. 541–546.*

7. Коцур В.В. Громадсько-політична діяльність національних меншин Закарпаття у 1990-рр. // *Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 7. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 45–51.*

8. Коцур В.В. Національні меншини Галичини у виборчій кампанії 1989–1990 р. // *Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 36. С. 127–132.*

9. Коцур В.В. Ідея «Галицької автономії» в пропагандистській політиці комуністичної партії України наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. // *Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 39. С. 54–62.*

10. Коцур В.В. Україна в умовах етнополітичних викликів першої половини 1990-х років: проблеми, тенденції, пошук шляхів розв'язання // *Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 42. С. 109–124.*

11. Коцур В.В. Етнополітичні процеси в Україні другої половини 1990-х рр.: детермінанти політичного, соціокультурного життя країни, що повертається до Європи // *Часопис української історії. К., 2018. Вип. 38. С. 64–78.*

12. Коцур В.В. Нормативно-правова база етнонаціональної політики в Україні на початку ХХІ ст.: пошуки консенсусу, здобутки, прорахунки // *Історія науки і біографістика: електрон. наук. фахове вид. 2018. № 1. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-1/03.pdf>.*

13. Коцур В.В. Етнонаціональні процеси в Україні і політичні виклики ХХ ст.: кримські виміри // *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 29 (68). № 2, 2018. С. 6–15.*

14. Коцур В.В. Національні меншини Сходу і Заходу України в геополітичних лещатах ХХІ // *Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип. 13. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 39–53.*

15. Коцур В.В. Національні меншини в стратегіях політичної боротьби в Україні початку ХХІ століття // *Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 43. С. 173–181.*

16. Коцур В.В. Україна після помаранчевої революції 2005–2010 рр.: наміри, нереалізовані ідеї-стратегії в етнонаціональній політиці // Історія науки і біографістика: електрон. наук. фахове вид. 2018. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/03.pdf>.
17. Коцур В.В. Угорська національна меншина в поліетнічному просторі України ХХІ століття: мовний чинник // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини. Ужгород, 2018. Вип. 3. С. 45–53.
18. Коцур В.В. Етнонаціональні чинники суспільно-політичного життя України 2005–2010 рр.: міжкультурний діалог і прорахунки внутрішньої політики // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2018. Вип. 20. Т. 2. С. 16–23.
19. Коцур В.В. Польська національна меншина в поліетнічному просторі незалежної Української держави (1991 – поч. ХХІ ст.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. К., 2018. Вип. 20. С. 259–270.
20. Коцур В.В. Національні меншини України в період національно-визвольних змагань 1917–1921: уроки минулого і сучасність (історіографія) // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 44. С. 152–171.
21. Коцур В.В. Національні меншини Сходу-Заходу України в політичних перегонах початку ХХІ ст. і уроки для майбутнього // Гілея: наук. зб. К., 2018. Вип. 133. С. 62–67.
22. Коцур В.В. Національні меншини Півдня України в суспільно-політичних процесах початку ХХІ ст. // Гілея: наук. зб. К., 2018. Вип. 137. С. 76–80.
23. Коцур В. Процеси політизації етнічності в Україні в умовах зовнішньої агресії // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 45. С. 92–104.
24. Коцур В.В. Національні меншини України в науковому дискурсі вітчизняних дослідників 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 46. С. 232–250.
25. Коцур В.В. Етнічний чинник національно-визвольних змагань 1918–1921 рр. і російсько-українського протистояння 2014 р. в інтерпретаціях сучасників // Історія науки і біографістика: електрон. наук. фахове вид. 2019. № 1. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-1/04.pdf>.

Статті у зарубіжних наукових виданнях та виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних

26. Kotsur, V. International Instruments of Minority Rights Protection and Their Implementation in Ukraine: Politologic Discourse // Spheres of Culture. Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies. Lublin, 2014. Vol. VIII. P. 478–485.

27. Kotsur, V. Ethno-Political Conflicts within politological discourse // Spheres of Culture. Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies. Lublin, 2015. Vol. X. P. 408–417.
28. Коцур В.В. Особливості діяльності національних меншин Київщини на початку XX ст. // Zbiór raportów naukowych. “Najnowsze badania naukowe. Teoria, praktyka” (30.03.2015 – 31.03.2015). Warszawa, 2015. S. 49–53.
29. Коцур В.В. «Гібридна» війна Росії проти України: виклики для Європейської безпеки. Інформаційний простір: Проблеми та перспективи трансформації: Зб. наук. статей до V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хелм, Польща 28 листопада 2015): україномовний варіант / За наук. ред. Віолети Шиманської та Євгена Романенка. Хелм – К., 2016. С. 171–182.
30. Коцур В.В. Німецька національна меншина в українсько-німецьких міждержавних відносинах першої половини 1990-х рр. // Молодий вчений. Науковий журнал. К., 2017. № 9.1. (49.1). С. 82–87.
31. Коцур В.В. Етнополітичні процеси в Україні 1990-х років: провісники гібридної війни і геополітичних змін // Молодий вчений. Науковий журнал. К., 2018. № 2 (54). Ч. III. С. 324–330.
32. Коцур В.В. Етнополітичні процеси в Україні після Помаранчевої революції 2005–2010 рр.: ідеї-стратегії і нереалізовані проекти // Гілея: наук. зб. К., 2018. Вип. 134. С. 165–170.
33. Коцур В.В. Етнополітичні процеси в Україні у 1990-х рр. в прицілі російського імперіалізму // Актуальные научные исследования в современном мире. Сб. научных трудов. Переяслав-Хмельницкий, 2018. Вип. 2 (34), ч. 4. С. 27–37.

Публікації, які додатково висвітлюють наукові результати

34. Коцур В.В. Етнополітичний вимір української національної меншини у Придністров'ї // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г.С. Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 28. Т. 2. С. 550–555.
35. Коцур В.В. Джерела етнополітичної ситуації в Придністров'ї як чинник у міждержавних відносин України і Молдови // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. К., 2012. Спеціальний випуск. С. 151–169.
36. Коцур В.В., Домбровська Л.М. Національно-демократичний рух у Донбасі в кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г.С. Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 30. С. 659–664.
37. Коцур В.В., Горбань Т.Ю. Робітничий рух на Донбасі у процесах суверенізації УРСР // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. К., 2012. Вип. 5 (61). С. 294–304. *(Особистий внесок автора: наукове опрацювання літератури, аналіз і узагальнення одержаних результатів, розроблення висновків).*
38. Коцур В. Вплив російського чинника на етнополітичні процеси в Україні в 1990-х рр. // Наукові записки інституту політичних і

етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. К., 2017. Вип. 5 (91). С. 368–381.

39. Коцур В.В. Угорська національна меншина в соціокультурному, поліетнічному просторі України ХХ століття: мовна самоізоляція чи інтеграція в український соціум // Humanitarium / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький – Ніжин, 2018. Вип. 1: Філософія. С. 86–98.

40. Коцур В.В. На шляху до проголошення незалежної України: ідея «Галицької автономії» і пропагандистські спекуляції наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. К., 2017. Вип. 1 (87). С. 51–64.

41. Коцур В.В. Вплив російського чинника на етнонаціональні процеси в Україні в 1990-х рр. // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. К., 2017. Вип. 5 (91). С. 368–381.

42. Коцур В.В. Національні меншини України в геополітичних вимірах першої світової війни: історико-політологічний дискурс // Humanitarium / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький – Ніжин, 2019. Том. 41, Вип. 3: Філософія. С. 61–74.

43. Коцур В. Етнічний чинник національно-визвольних змагань 1918–1921 рр. в науковому дискурсі // 100-річчя державного органу з питань етнополітики в незалежній Україні як історія захисту національних меншин: державні інституції та міжнаціональні відносини – досвід, виклики, завдання / Збірник наукових матеріалів. К., 2019. С. 7–20.

Матеріали міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій

44. Коцур В.В., Домбровська Л.М. Етнополітична ситуація на теренах Південно-Східної України // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 14–15 грудня 2012 р.). Львів, 2012. С. 128–130. *(Особистий внесок автора: наукове опрацювання літератури, аналіз і узагальнення одержаних результатів, розроблення висновків).*

45. Коцур В.В., Етнополітичний вимір української національної меншини в Придністров'ї // Матер. міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 4–5 лютого 2013 р.). ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г.С. Сковороди», 2013. С. 172–184.

46. Коцур В.В. Етнічні спільноти України в сучасному політичному дискурсі // I Міждисципл. гуманіт. чит.: прогр. та тези доповід. Всеукраїн. наук.-практ. конф. 3 жовтня 2013 р., м. Київ. К., 2013. С. 83–84.

47. Коцур В.В., Домбровська Л.М. Національний та робітничий рухи на Донбасі у процесах суверенізації УРСР // I Міждисципл. гуманіт. чит.: прогр. та тези доповід. Всеукраїн. наук.-практ. конф. 3 жовтня 2013 р., м. Київ. К., 2013. С. 63–64. *(Особистий внесок автора: наукове опрацювання літератури, аналіз і узагальнення одержаних результатів, розроблення висновків).*

48. Коцур В., Домбровська Л. Конгрес національних громад як об'єднуючий чинник етнічних спільнот // Проблеми та перспективи наук в

умовах глобалізації: матеріали IX Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль, 2013. С. 107–110. *(Особистий внесок автора: наукове опрацювання літератури, аналіз і узагальнення одержаних результатів, розроблення висновків).*

49. Коцур В. Етнонаціональні процеси в Криму в 2004–2011 рр. // Десяті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898): Мат. читань, 14 жовтня 2014 р., м. Київ. К., 2014. С. 52–54.

50. Коцур В.В. Особливості забезпечення мовного права російської національної меншини в Україні на поч. ХХІ ст. // Суспільні науки: виклики і сьогодення: Матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, Україна, 1–2 серпня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 91–94.

51. Коцур В.В. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських теренах початку 90-х рр. ХХ ст. у поглядах вітчизняних науковців // Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії. Матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24–25 жовтня 2014 р.). Львів, 2014. С. 95–99.

52. Коцур В.В. Кримські татари в етнополітичних процесах в 2004–2010 роках // Одинадцяті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898): Мат. читань, 14 жовтня 2015 р., м. Київ. К., 2015. С. 59–61.

53. Коцур В.В. Російсько-українська «гібридна» війна у вітчизняному та зарубіжному політологічному дискурсі // Безпека життєдіяльності і охорона здоров'я дітей і молоді ХХІ сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи. Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 128–141.

54. Коцур В.В. Національні меншини як інструмент «гібридної» політики Російської Федерації // Сучасні проблеми політичної системи України: зб. наук. праць за матер. Всеукраїн. наук.-практ. інтернет-конф., 2016 р. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 106–118.

55. Коцур В.В. Національні меншини та їх вплив на національну безпеку України // Безпека життєдіяльності, екологія і охорона здоров'я дітей і молоді ХХІ сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи: зб. матеріалів Міжн. наук. практ. інтернет-конф., 29–30 вер. 2016 р. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 32–37.

56. Коцур В.В. Україна в умовах етнополітичних викликів першої половини 1990-х років: проблеми, тенденції, пошук шляхів розв'язання // Україна в сучасному європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів: зб. наук. праць за матеріалами Міжн. наук.-практ. конф., 18–19 трав. 2017 р. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 95–107.

57. Коцур В.В. Етнічний чинник в зовнішньополітичній та безпековій політиці України // Безпека життєдіяльності, екологія і охорона здоров'я дітей і молоді ХХІ сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи: зб. Матеріалів Міжн. наук. практ. інтернет-конф., 27–28 вер. 2018 р. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 42–45.

58. Коцур В.В. Політизація етнічності в Україні в умовах зовнішньополітичних впливів перших десятиліть ХХІ ст. // Чотирнадцяті

наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898): Мат. читань, 17 листопада 2018 р., м. Київ. К., 2018. С. 44–48.

59. Коцур В.В. Problems of national minorities of Ukraine in the views of foreign scientists // Політична діяльність професора Юрія Бойка-Блохіна: матер. міжнар. наук.-практ. конф. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 159–168.

АНОТАЦІЯ

Коцур В.В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України. Київ, 2020.

У дисертаційному дослідженні національні меншини України розглядаються в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст. на тлі зовнішньополітичних впливів держав-сусідів та геополітичних викликів початку нового тисячоліття. До основних проблемно-змістових блоків дослідження належать формування правового статусу етнічних меншин, їхня культурно-громадська діяльність; реалізація державної етнонаціональної політики та гармонізація міжнаціональних відносин; вплив російського та європейського цивілізаційних чинників на етнополітичний розвиток України в умовах глобалізації; соціально-професійна стратифікація, особливості регіональної ідентичності, електоральної та іншої суспільної поведінки; удосконалення нормативно-правової бази задля забезпечення умов розвитку національних меншин України; інформаційні запити національних меншин та їх участь у виборчих перегонах тощо.

Особливістю українського етнополітичного простору стала відсутність політичних партій нацменшин загальнонаціонального масштабу, хоча на місцевому рівні нацменшини мали вільний доступ до представницьких органів влади. Проте постійне переформатування центрального органу управління етнонаціональними процесами негативно позначилося на координації та оперативності ухвалення рішень у сфері етнополітики.

У дослідженні наголошується на тому, що російська агресія проти України кинула серйозні виклики усій світовій спільноті насамперед тому, що була зроблена ставка на національні меншини з метою запуску дезінтегративних процесів задля отримання контролю не лише над деякими регіонами, а й над усією країною. Істотною загрозою єдності країни дотепер залишаються спроби проросійських політичних сил нав'язати суспільству ідеї федералізації України; заперечити українську національну ідентичність; дискредитувати державу у світі та посіяти розбрат у всіх сферах суспільного життя – культурній, духовній, політичній. Автором запропоновано низку рекомендацій щодо гармонізації міжнаціональних відносин в Україні задля забезпечення її подальшого стабільного розвитку.

Ключові слова: Україна, національні меншини, корінні народи, етнополітика, етнос, нація, національно-культурна автономія, сепаратизм, гібридна війна, «руський мир», геноцид кримськотатарського народу, агресія, національна єдність, цивілізаційний розкол, європейський вибір, соціокультурні стандарти.

ANNOTATION

Kotsur V.V. National minorities of Ukraine in the context of social and political transformations of the 90^s years of the XXth century – the beginning of the XXIst century – Manuscript.

The thesis for the Doctorate Degree in Historical Science in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – The Institute of Ukrainian History of the National Academy of Science of Ukraine. Kyiv, 2020.

The dissertation researches national minorities of Ukraine in the context of social and political transformations of the 90^s years of the XXth century – the beginning of the XXIst century in the light of the foreign policy influence of the neighbor states and geopolitical challenges at the beginning of a new century. To the main problematic and contextual blocks of research belongs the formation of the legal status of the ethnic minority, their cultural and public activity, realization of state ethnic and national policy and harmonization of international relations, influence of Russian and European civilization factors on Ukrainian ethnic and political development under the globalization circumstances; social and professional stratification, peculiarities of regional identity, voting and other social behavior; improvement of regulatory and legal framework for ensuring of electorate development conditions of Ukrainian national minorities; information inquiries of the national minorities and their participation in the electorate races as well as others.

The peculiarity of the Ukrainian ethno-political space became the lack of political parties of national minorities, although local minorities had free access to representative bodies of power. However, the constant reformatting of the Governmental Central Body of ethnonational processes negatively affected the coordination, efficiency of decision-making in the field of ethnopolitics and funding of this socially important area.

The research highlights that Russian aggression against Ukraine has thrown serious challenges to the entire world community, first of all because national minority bid has been made to launch decentralized processes to gain control over not only some regions, but also over the whole country. Some significant threat to the country unity till our time were the attempts of the pro-Russian political forces to impose the society the ideas of Ukraininan federalization; to object Ukrainian national identity; to discredit the state in the world and to sow enmity in all spheres of public cultural, spiritual and political lives.

For a long time, Ukraine has succeeded in preventing internal conflicts on the ground of ethnicity, and this despite the active attempts from the outside to disrupt peace among different nationalities on its territory. At the same time, a number of strategic errors were made in the field of national building. It is primarily about the Crimean Tatars policy, which were considered by the Ukraine government as a greater threat than «the Russian world». The question of land issue to repatriates should be added as well. The adaptation of the Crimean Tatar people on their native land was rather slow, as it had to resist to the Pro-Russian forces controlled by Russian intelligence agencies. The fears of Ukrainian political leadership to give national cultural autonomy to the Crimean Tatar people resulted in catastrophic consequences in the form of the state-annexation of Crimea by the Russian

Federation. After the demise of the Soviet Union, the Russian Federation did not leave the plan to revive allied formations. In order to do this, it was necessary to prevent the successful progress of the young Ukrainian state, so the national minorities in it were under the gun of the Russian Federation special services. The rate was made on the artificial formation of conflict zones on the cross-national ground. Conflict regions in Ukraine were Crimea, where the interests of Crimean Tatars were artificially clashed against Russians, Transcarpathia, which played the scenario of political Rusyn, Donbass, where the Russian-speaking population was intimidated by compulsory ukrainization. External and internal manipulation, especially during the parliamentary and presidential elections, weakened the Ukrainian society, hampered democratic European progress.

However, as the result of the Russian-Ukrainian armed confrontation valuable guidelines of the Ukrainian population have been changed, namely: the decisive were not nationality or language, but the attitude to the independent sovereign Ukraine. In the conditions of the «hybrid war», the establishment of interregional relations with the participation of ethnic communities and territorial communities was accelerated to ensure victory and implementation of European choice for Ukraine.

The author proposed a number of recommendations to the harmonization of interethnic relations in Ukraine in order to ensure its further sustainable development.

Key words: Ukraine, national minorities, first nations, ethnic politics, ethnos, nation, national and cultural autonomy, separatism, hybrid war, «Russian world», genocide of Crimean Tatar folk, aggression, national unity, civilization split, social and cultural standards.

АННОТАЦИЯ

Коцур В.В. Национальные меньшинства Украины в контексте общественно-политических трансформаций 90-х гг. XX в. – нач. XXI в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт истории Украины НАН Украины, Киев, 2020.

В диссертационном исследовании национальные меньшинства Украины рассматриваются в контексте общественно-политических трансформаций 90-х гг. XX в. – нач. XXI в. на фоне внешнеполитического влияния соседних государств и геополитических вызовов нового тысячелетия. К основным проблемно-содержательным блокам исследования относятся формирование правового статуса этнических меньшинств, их культурно-общественная деятельность; реализация государственной этнонациональной политики и гармонизация межнациональных отношений; влияние российского и европейского цивилизационных факторов на этнополитическое развитие Украины в условиях глобализации; социально-профессиональная стратификация, особенности региональной идентичности, электорального и другого общественного поведения; усовершенствование нормативно-правовой базы для обеспечения условий развития национальных меньшинств Украины;

информационные запросы национальных меньшинств и их участие в избирательных гонках и т.д.

Особенностью развития украинского этнополитического пространства являлось отсутствие политических партий нацменьшинств общенационального масштаба, хотя на местном уровне нацменьшинства имели свободный доступ к институтам власти. Однако регулярное переформатирование центрального органа управления этнонациональными процессами негативно влияло на координацию и оперативное принятия решений в сфере этнополитики.

В исследовании акцентируется внимание на том, что российская агрессия против Украины стала вызовом для всей мировой общественности прежде всего потому, что была сделана ставка на национальные меньшинства с целью запуска дезинтегративных процессов для получения контроля не только над некоторыми регионами, но и над всей страной. Существенной угрозой единству страны и сегодня остаются попытки пророссийских политических сил навязать обществу идею федерализации Украины; поставить под сомнение украинскую национальную идентичность; дискредитировать государство в мире и посеять раздор во всех сферах общественной жизни – культурной, духовной, политической. Автором предложены рекомендации по гармонизации межнациональных отношений в Украине как полиэтническом государстве в целях обеспечения ее дальнейшего стабильного развития.

Ключевые слова: Украина, национальные меньшинства, коренные народы, этнополитика, этнос, нация, национально-культурная автономия, сепаратизм, гибридная война, «русский мир», геноцид крымскотатарского народа, агрессия, национальное единство, цивилизационный раскол, европейский выбор, социокультурные стандарты.

Підписано до друку 03.08.2020 р. Формат 60х84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Наклад 100.
Зам. № 226 Ум. друк. арк. 1.8.
Виготівник: ФОП Домбровська Я. М.,
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного реєстру видавців ДК № 6366 від 22.08.2018 р.
08055, Київська обл., Макаріївський р-он, с. Вільне,
вул. Чапаєва, 16а, e-mail: devis519@ukr.net